

ONA TILI

*Oʻrta taʼlim muassasalarining 10-sinfi va oʻrta maxsus,
kasb-hunar taʼlimi muassasalari
oʻquvchilari uchun darslik*

Birinchi nashri

Oʻzbekiston Respublikasi
Xalq taʼlimi vazirligi tasdiqlagan

«Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent – 2017

UO‘T: 811.512.133.242.(075.3)
KBT 81.2O‘zb-922
O-58

Mualliflar:

N. M. Mahmudov, A. Sh. Sobirov,
Y. R. Odilov, G. Sh. Ziyodullayeva

O-58

Mahmudov, N.

Ona tili: O‘rta ta‘lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalari o‘quvchilari uchun darslik / N. M. Mahmudov va boshq. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 112 bet.

UO‘T: 811.512.133.242.(075.3)
KBT 81.2O‘zb-922

Shartli belgilar:

– savol va topshiriqlar;

– esda saqlang;

– iqtidorli o‘quvchilar uchun mashq;

– lug‘at;

– bilib oling;

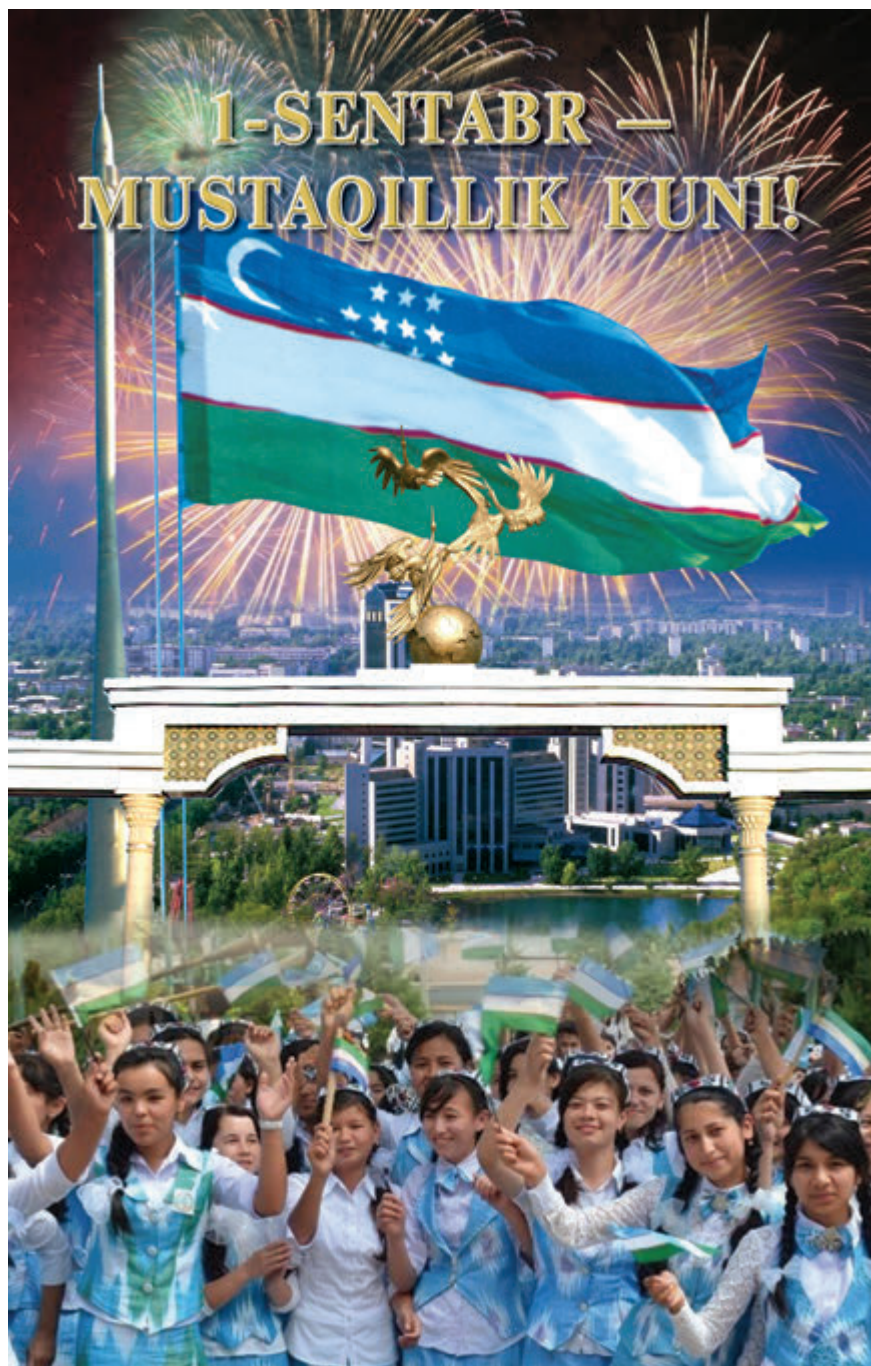

– uyga vazifa.

**Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari
hisobidan chop etildi.**

ISBN 978-9943-07-534-4

© Mahmudov N. va boshq., 2017.
© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.

KIRISH

Aziz o‘quvchilar!

Tilimiz benihoya boy, uning so‘z zaxirasi bir necha yuz minglar bilan o‘lchanadi, bu zaxira birliklari orasidagi birgina ma‘nodoshlikning o‘zi har bir tushunchaning butun iker-chikirigacha, hattoki, so‘zlovchining bu tushunchaga bo‘lgan yaxshi-yomon munosabatigacha ifodalana olishiga yo‘l ochadi.

Tilimizning tovush qurilishi juda ham rangin, har qanday ma‘no-mazmunni ohang og‘ushida tasvirlash, ta‘kidlash va tasdiqlashday betakror imkonga ega.

Tilimizning grammatikasi shunchalik mantiqiy teran, tarang va takomil-u sayqal topganki, ayrim g‘arb olimlari (masalan, Maks Myuller) ta‘biri bilan aytganda, «xuddi bir guruh mutaxassislar birgalashib ishlab chiqqanday». Undagi morfologik va sintaktik birliklar real olamdagi xilma-xil mazmun va munosabatlarni turli nuqtai nazarlardan ko‘rsata oladi.

Tilimizda tamoman to‘g‘ri ifoda, tiniq tasvir va badiiy ta‘sir imkoniyatlarining chek-u chegarasi yo‘q.

Chunki bugun mustaqillik bois yanada barq urib, emin-erkin va muntazam rivojlanib borayotgan o‘zbek tili yer yuzidagi eng qadimiy tillardan. O‘zbek tilining tarixiy ildizlari miloddan avvallarga borib taqaladi. Bu tilning yozma an‘analari ham behad ko‘hna. Aytish joizki, har qanday tilning boylik darajasi baholanganda, asosiy o‘lchov, avvalo, unda yozma an‘analarning qachondan buyon mavjud ekanligi bo‘lishi dunyo tilshunosligida e‘tirof etilgan.

O‘zbek tilining benazir qudrati va sarhadsiz badiiy imkoniyatlari o‘zbek xalq og‘zaki ijodining qiyossiz namunalarida o‘zining tabiiy in‘ikosini topgan. Buyuk bobomiz Alisher Navoiyning bu bitmas-tuganmas imkoniyatlarni baralla namoyish etgan o‘lmas asarlari hamon har kimni hayrat barmog‘ini tishlashga majbur qilib kelmoqda. Bugun o‘zbekning o‘lmas so‘zi bo‘lmish «Alpomish»-u «Xamsa»larimiz jahon badiiyati xazinasining to‘rida qo‘r to‘kib turibdi.

Aziz o'quvchilar!

Siz oldingi sinflarda xalqimizning dunyolarga bermaydigan boyligi bo'lmish o'zbek tilining tarkibiy tuzilishi, bu tarkibning birliklari va ular orasidagi munosabatlar, bundagi qoida-qonuniyatlar bilan tanishdingiz. Siz fonetika bo'limida tovushlarning tavsifi, ularning xususiyatlari, muayyan holatlardagi o'zgarishi, talaffuzi va imlosi, shuningdek, urg'uni, leksikologiya bo'limida so'zlarning ma'nolari, ko'p ma'nolilik, ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nolilik, iboralarni, morfologiya bo'limida so'z shakllarining tarkibiy tuzilishi, bu shakllarning o'ziga xosliklari, so'z turkumlarini, sintaksis bo'limida so'zlarni bir-biri bilan to'g'ri bog'lash va gap tuzish qoidalari, gaplarning xususiyatlarini o'rgandingiz.

Ammo shuni unutmangki, aniq, ta'sirli va tugal nutq tuzish uchun bularning o'zi yetarli emas. Masalan, grammatika to'g'ri gapirish va yozishni o'rgatadi, lekin har qanday to'g'ri nutq aniq, ta'sirli va tugal bo'lavermaydi.

Turli nutqiy vaziyatlar, ijtimoiy-aloqa sharoitlari, so'zlovchi (yozuvchi) ning ko'zlagan asosiy maqsadiga muvofiq farqli nutq ko'rinishlari yuzaga keladi, ular nutqiy uslublar sifatida o'ziga xosliklarga ega bo'ladi. Tilning rang-barang zaxirasidan tegishli til birliklarini tanlash va ularni uslub talblariga mos ravishda qo'llashning ham qat'iy qoidalari mavjud. Ularni, ya'ni uslubiyat qonuniyatlarini yetarli darajada bilmasdan turib, nutqning aniqligi, ta'sirchanligi va rasoligiga erishib bo'lmaydi.

Hurmatli o'quvchilar!

Siz bu sinfda ayni shu uslubiyatning sir-asrorlaridan xabardor bo'lasiz, nutqiy va ijtimoiy sharoitga muvofiq aniq, ifodali, demakki, ta'sirchan hamda raso nutq tuzish malakalarini hosil qilasiz. Sizga bu yo'lda sabot va g'ayrat tilaymiz.

MILLIY TIL VA ADABIY TIL. ADABIY TILNING OG‘ZAKI VA YOZMA SHAKLLARI

1-topshiriq. Quyida berilgan fikrga munosabat bildiring. Til sofligining adabiy tilga qanday aloqasi bor? Shu haqda fikrlashing.

Tilimizning sofligi haqida qayg‘urish shu millatga mansublikdan, shu muqaddas timsolga daxldorlikdan iftixor qiladigan har bir kishining burchi. Nafaqat mutaxassis, balki kasb-u koridan qat‘i nazar, yurtning har bir fidoyi farzandi tilga e‘tiborni yoddan chiqarmasligi zarur. Ona tili bu – millatning ruhidir. (*N. Mahmudov*)

2-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing. O‘zbek milliy tili va o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi munosabat haqidagi fikrlaringizni bayon qilishga harakat qiling.

O‘zbek tili qadim tarixga va o‘zining betakror yozma an‘analariga ega bo‘lgan nufuzli tillardan biridir. O‘zbek tilida so‘zlashuvchilarning soni yer yuzida 35 milliondan ortiq kishini tashkil etadi. Shundan 25 milliondan ortig‘i O‘zbekistonda istiqomat qiladi.

E‘tibor bersangiz, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi kishilarning nutqida hududiy farqlar ko‘zga tashlanadi. Masalan, Toshkent shevasida *borovuza*, *ketvomman*, Farg‘ona shevalarida *shatta*, *qatta*, qipchoq shevalarida *juring*, *chig‘ing*, *ata*, Xorazm shevasida *galing*, *gerak*, *aytajakman*, Buxoro shevasida *ketopman*, *aytopman* kabi so‘z shakllariga duch kelinadi, ayrim hududlarda, aytaylik, narvonni *shoti* desa, boshqa hududda *zangi* deyishadi. Shu tilda so‘zlashuvchi turli kasb egalari, turli ijtimoiy guruh vakillari nutqida ham ana shunday farqli holatlar kuzatiladi. Ayrim so‘z va so‘z shakllari eskirib, nutqdan umuman chiqib ketishi ham mumkin. Shuningdek, so‘zlashuv nutqida ham ba‘zi hududiy o‘ziga xosliklar ko‘zga tashlanadi. Ammo bunday va bu kabi unsurlar yaxlit o‘zbek milliy tilining tarkibida, uning doirasida bo‘ladi. O‘zbek milliy tili esa hududiy, iqtisodiy va ruhiy-ma‘naviy mushtaraklik omili, azaliy milliy o‘zlik va qadriyatlarining posboni sifatida o‘zbek millati shakllanishining asosini tashkil etadi. O‘zbek milliy tili, ayniqsa, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘zining tabiiy ifodasini topgan.

Milliy til hamisha rivojlanib, boyib, takomillashib boradi, milliy tilning eng rivojlangan, takomillashgan va me'yorlashgan oliy shakli adabiy tildir. Adabiy til millatni yanada birlashtiradigan, jipslashtiradigan, muhimi, uning ma'naviy-ma'rifiy kamoloti hamda nufuzining barqarorligiga xizmat qiladigan qudratli vosita vazifasini bajaradi. Adabiy tilning shakllanishi g'oyat uzoq va murakkab tarixiy-tadrijiy jarayon bo'lib, u xalq adabiy-badiiy, aqliy-ilmiy tafakkuri mahsulidir. O'zbek adabiy tilining asoslari benazir va buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy tomonidan qo'yilgan. O'zbek adabiy tili so'z boyligining ko'payib borishida va me'yorlarining barqarorlashuvida mahoratli so'z ustalarining xizmatlari beqiyos.

Milliy til muayyan bir millat vakillari uchun tarixan umumiy bo'lgan, milliy madaniyatning ko'zgusi sifatida ularni ruhan birlashtiradigan vosita bo'lib, u adabiy til bilan bir qatorda, xalq shevalari, oddiy so'zlashuv unsurlari, jargonlarni ham o'z ichiga oladi.

Milliy tilning ishlov berilgan, boy leksik zaxirasi va grammatik tuzilishi me'yorlashtirilgan hamda uslublar tizimi rivojlangan oliy shakli adabiy til hisoblanadi.

Adabiy tilning asosiy belgilaridan sanalmish adabiy me'yorlar namunaviy bo'lganligi uchun ularga amal qilish ayni tildan foydalanuvchilarning barchasi uchun majburiydir.

Xalq shevalari adabiy tilning boyib borishida o'ziga xos tunganmas manba vazifasini o'tasa-da, ular adabiy til me'yorlaridan tashqaridadir.

O'zbek tiliga 1989-yilda davlat tili maqomining berilishi o'zbek adabiy tilining jadal, erkin taraqqiyoti uchun keng imkoniyat va qulay sharoitlarni yaratdi.

Adabiy til ifodalanishiga ko'ra og'zaki va yozma shakllarga ega. Kishilar o'rtasidagi muloqot uchun ularning har ikkalasi ham muhim, ya'ni muloqotning maqsadiga ko'ra ulardan biri tanlanadi. Ammo adabiy tilning shakllanishi va me'yorlarining barqarorlashuvida yozma shakl asosiy o'rin tutadi.

1-mashq. «Zominning til qomusi» kitobidan olingan allalarni o'qing. Ulardagi milliy tilga mansub birliklarning o'zbek adabiy tilidagi muqobillarini aniqlashga harakat qiling.

Namuna: Og' jibakting tolosi, Bolog'onimding bolosi. Adabiy tilda: Oq ipakning tolosi, Bolaginamning bolasi kabi.

Og' jibakting tolosi,
Bolog'onimding bolosi.
Chovip kelip topg'onim –
Chavkar tovding lolosi,
Alla, bolom, alla-yo!

Qora qosh qunduzimsan,
Shoxlo ko'z julduzimsan.
Enaganang oynolsin,
Elga oytor so'zimsan,
Alla, bolom, alla-yo!

Beshikdagi bolomdi
Ko'k kaptarlar jo'qlosin.
Kaptarlarni cho'(r)chitmong,
Jiyron bolo uqlasin.
Alla, bolom, alla-yo!

2-mashq. Ona tili haqida berilgan gaplarni o'qing. Ularda ilgari surilgan g'oya to'g'risida suhbatlashing va o'z fikrlaringizni ayting.

Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tiliga muhabbat – yuksak ma'naviyat belgisi. Ona tili – millatning ruhi. Til millatning qalbi, uning dunyoda mavjudligining asosiy belgisidir. O'zbek tili – o'zbek xalqining ma'naviy mulkidir. (*I. Karimov*)

3-mashq. Matnni o'qing. Adabiy til me'yorlariga zid qo'llangan birliklarga diqqat qiling va ularni izohlang.

– Muxochka, – dedi ovozi pasaytiribroq (mehmonxonadagi navbatchi ayol) – yetti yuz o'n to'qqizning egasi keldi. – Keyin muloyim jilmayib rais buvadan so'radi: – Bir o'zingizmi?

– Ko‘pchilik! – Rais buva Shodivoy ikkalamizga imo qildi. – Kadrlarni olib keldik. O‘qishga kirmoqchi...

Pastdagi xotin «Muxa» deganida, pashshadek qiltiriq ayolni ko‘z oldimga keltiruvdim. «Muxa»si shu bo‘lsa, fili qanaqa bo‘larkin?

«Muxa» opa, ya‘ni Muhabbat opa stol tortmasini sharaq-shuruq qilib ochdi-yu, bandiga tuxumdek yog‘och ilgich osilgan kalitni olib, yo‘l boshladi. Tavba! Shundoq semiz xotin shunaqangi zipillab yurishini birinchi ko‘rishim. (O‘. Hoshimov)

4-mashq.

Sirojiddin Sayyidning «Egasi bor yurt» she‘rini o‘qing. Unda ifodalangan g‘oyani so‘zlang. Adabiy tilda qo‘llanishi chegaralangan so‘zlarni aniqlang.

Ochsang davronlarning kitoblarini,
Qancha karvonlarning ertagi bordir.
Tingla donolarning xitoblarini:
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

Dunyoning manzil-u makonlarida
Bir ro‘zg‘or but bo‘lsa, to‘rttasi xordir.
Boqqil o‘z yurtningning qo‘rg‘onlariga:
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

Bunda oy, quyoshdan chehralar olgan
O‘g‘il ham qizlarning erkasi bordir.
Har aytgan so‘zidan Vatan tug‘ilgan,
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

Milyonlab o‘zbekning umidlari jam
Milyon bu ovozlari – nomus ham ordir.
Chopdim she‘rlarimni qo‘ltiqlab men ham:
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

Qaldirg‘ochlarga ber ayvonlaringni,
Qushning ham bek bilan bekasi bordir.
Singiljon, ekaver rayhonlaringni,
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

Umr gohi shirin, gohi talx bo'lgay,
Ulug' niyatlarga Oллоh ham yordir:
Egasi bor yurtning eli xalq bo'lgay,
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.

5-mashq. Alisher Navoiyning «Xamsa» dostonidan olingan quyidagi parchani o'qing va undagi mazmun haqida bahslashing.

Yamon so'z kim kelib jong'a urg'ay,
Ki jondin o'tib imong'a urg'ay.
Ma'dani inson guhari so'zdurur,
Gulshani odam samari so'zdurur.

Berilgan so'zlarning izohlariga diqqat qiling va gap ichida qo'llashga urinib ko'ring.

MA'DAN 1 Mineral. 2 Metall. 3 Ruda.

IMON 1 Xudoga bo'lgan ishonch, e'tiqod; ko'ngilda ishonish va tilda iqrор qilish. 2 Umuman, ishonch.

GUHAR Gavhar (qimmatbaho tosh, marvarid, qimmatbaho toshlarning umumiy nomi).

GULSHAN Gulzor, gulbog', chamanzor.

SAMAR // **SAMARA** Natija, hosila, foyda.

1. Milliy tilga xos bo'lgan belgilarni ayting.
2. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
3. Og'zaki adabiy til haqida gapiring.
4. Yozma adabiy til tushunchasini izohlang.

6-mashq. E. Vohidovning «So'z latofati» kitobidan olingan parchani o'qing va u asosida «*Ona tilim – jonim, borlig'im*» mavzusida matn tuzing.

Til millatning bosh belgisi sanaladi. Til bor – millat bor. Til yo'q – millat yo'q. Istiqloл unut bo'lgan davlatchiligimizni tikladi, yo'q bo'lishga mahkum qilingan tilimizni, millatimizni asradi va aziz qildi. Endi uning biz yo'qotib ulgurgan boyligini tiklash, turlicha «izm» tamg'alarini qo'yib

iste'moldan chiqarilgan so'zlarni o'rniga qaytarish, buning uchun mumtoz adabiyotimizni chuqur o'rganish hozirgi avlod zimmasidagi sharaflı burchdir.

USLUBIYAT. TIL VA USLUB

1-topshiriq. Matn parchasini o'qing, uning qanday uslubga oidligini aniqlang. Nutqiy uslublar haqida bilganlaringizni gapirib bering.

Qaror qilindi:

1. «Ijtimoiy-siyosiy atamalarning izohli lug'ati» nashrga tavsiya etilsin.
2. Mas'ul muharrir etib filologiya fanlari doktori E. Begmatov tasdiqlansin. (*«Ish yuritish» kitobi*)

2-topshiriq. Quyidagi matn parchasining ilmiy uslubga xosligini asoslashga harakat qiling.

Nutqning aniq va ravshan bo'lishi, avvalo, so'zdan to'g'ri foydalanishga bog'liq. So'zni o'z o'rnida to'g'ri ishlata bilish uchun uning leksik ma'nosini anglash zarur. So'zning leksik ma'nosini tushunmaslik uni xato qo'llashga olib keladi...

So'z san'atkorlari tilga alohida e'tibor berib keldilar, uslub va ifodaning sodda bo'lishini, nutqda fikriy mujmallikka yo'l qo'ymaslikni targ'ib etdilar. (*«O'zbek tili stilistikasi»*)

Grammatika to'g'ri gapirish va yozishni o'rgatadi. Ammo ma'lumki, odamlar turli nutqiy vaziyatlarda turlicha gapiradi va yozadi. Bunda so'zlovchi (yozuvchi)ning nutq tuzishdan ko'zda tutgan maqsadi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ana shu maqsad va nutqiy vaziyatga muvofiq tarzda nutq shakllantiriladi. Siz bilasizki, ana shu maqsad asosida ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasida (masalan, ilmiy, rasmiy, badiiy kabi), muayyan nutqiy vaziyatda

qo'llanadigan til shakli nutq uslubi hisoblanadi. Har bir uslub, albatta, o'ziga xos til xususiyatlariga ega bo'ladi. Bu xususiyatlarini bilish, nafaqat to'g'ri gapirish va yozish, balki aniq, ta'sirli va tugal nutq tuzish imkonini ham beradi.

Nutq uslublariga daxldor til xususiyatlarining jami uslubiyat deb yuritiladi. Ayni paytda tilshunoslikning nutq uslublarini o'rganuvchi bo'limi ham uslubiyat yoki uslubshunoslik nomi bilan ataladi.

7-mashq. Matnni o'qing, so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan o'rinlarni topib, ularni izohlang.

Oygulxon birozdan keyin o'zini qo'lga olib, so'zlay ketdi:

– Onamning onasini, ya'ni buvimni Momojon matalchi, – derdilar.

Men qo'llariga tanqa (qumg'on)da suv quyardim. Sharillatib quyay ekanman-da, nuqul dakki eshitardim: – Namuncha sharillatib quyasan? Suvni isrof qilasan, oz-ozdan quy-da!

Men ham bidillardim: – Ena, buncha urishaverasiz, suv ham tugaydimi?! Ana Amudaryo oshib-toshib yetibdi-ku... Qishlog'imizni bosay-bosay deb turibdi.

Enam: – Ha, suv tugaydi, ilon ham tuproqni me'yorida yalaydi, tuproq suvga qaraganda ko'p-ku... – derdi.

Oh, Enajonim, matalchi emas ekan, hikmatchi ekan, donishmand ekan! (*Azim Suyun*)

8-mashq. Gaplarni o'qing, ogohlik va hushyorlik haqida fikrlashing. *Tinchlik, halovat, fayzli, tarovatli* so'zlarining ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling. Gaplarning uslubini belgilang.

1. Xalqimizning birligi, jipsligi, tinch-totuvligi bizning bebaho boyligimizdir. 2. Ogohlik – davr talabi! 3. Tinchlik – eng bebaho ne'mat. Tinchlik bo'lsa, halovat bo'ladi, halovatli elning har bir kuni esa fayzli, tarovatli o'tadi. 4. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi.

9-mashq. Matnni o'qing, undagi hangomaga sababchi bo'layotgan *ko'rdim* so'zining ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling.

Bir kishining to‘qqizta qizi bor ekan. O‘g‘il ko‘rsam, yetkazganiga ismini «Ko‘rdim» qo‘yaman deb o‘ziga so‘z beribdi. Har qalay niyatiga yetibdi. U o‘z so‘zida turib, unga «Ko‘rdim» deb ism qo‘yibdi.

Yillar o‘tibdi. Bir kuni ularning uyiga mehmon kelib qolibdi. Oshni endi yeymiz deb turishgan ekan, chiroq o‘chib qolibdi. Mehmon paytdan foydalanib go‘shning kattarog‘ini oldiga tortib, endi yeyman deb tursa, mezbon «Sham olib kelgin» demoqchi bo‘lib:

– Ko‘rdim! – deb o‘g‘lini chaqiribdi. Mehmon bir sakrab tushibdi. O‘g‘lidan darak bo‘lavermagach, u yana ovozini balandlatib:

– Ko‘rdim! – deya baqiribdi. Mehmon o‘g‘lining ismini bilmas ekanmi, shoshib-pishib:

– Aka, baqiravermang odamni sharmanda qilib, bir marta «Ko‘rdim» deganingizdayoq go‘shni joyiga qo‘yib qo‘yganman, – dermish. (A. Akbarov)

10-mashq. Muhammad Yusufning «Ona tilim» she‘ridan olingan parchani yodlang. *«Topganimiz handalakdek tilim-tilim, Ona tilim, kechir meni, ona tilim!» satrlari haqida fikrlashing.*

Kimlar uchun biz edik bir badaviylar,
O‘zbekni qon qaqshatganni o‘zbek siylar,
Holimizni jim kuzatdi Yassaviylar,
Topganimiz handalakdek tilim-tilim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim!

Sen bo‘lmasang, nima bizga silliq she‘rlar,
Bu dunyoda tili yo‘qda dil yo‘q derlar,
Bahongni-ku berib ketgan Alisherlar,
Yuragimning to‘ridagi so‘lmas gulim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim!

Bir qarasam, har shevangda ming jilolar,
Har novdangda, har mevangda ming jilolar,
Qodiriylar, Cho‘lponlar-u Abdullolar,
Sening qaytgan kuning men tug‘ilgan yilim,
Ona tilim, ey muqaddas ona tilim!

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **kechirim** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

KECHIRIM, uzr, afv. Kechirish iltimosi, O‘tinish iltimosi.

Kechirim, uzr so‘zlari «biror gunoh-aybni kechirish iltimosi» ma’nosida ham, shuningdek, umuman, «kechirish» ma’nosida ham qo‘llanadi. *Afv* so‘zi, asosan, «gunoh-aybni kechirish iltimosi» ma’nosida qo‘llanadi, shu ma’noda ham juda kam qo‘llanadi.

1. Til va nutq munosabati haqidagi fikrlaringizni ayting.
2. Grammatika nimani o‘rgatadi?
3. Uslubiyat deganda nimani tushunasiz?
4. Ona tili haqida yodlagan she’rlaringizdan birini ayting.

11-mashq. So‘zlashuv uslubini aks ettiradigan 5–10 ta gapdan iborat matn tuzing.

NUTQIY USLUBLAR VA TIL VOSITALARI

1-topshiriq. Matnni o‘qing va uni qayta hikoya qilib bering. O‘rtadagi farqlarni aniqlab, tushuntiring.

Go‘dakning tili chiqqanda, ilk aytgan so‘zi «ona» bo‘ladi. Xalqimiz bu mo‘tabar kalomga uyqash tarzda «Vatan» so‘zini bog‘lab aytadi: «Ona Vatan». Millatimiz tili ham bizda shunday yuksak mehr va e‘zoz bilan ifodalanadi: «Ona tilim». Istiqlol bizga ona tilimizni o‘zining butun boyliklari bilan qaytarib berdi, ezilgan mavqe va martabasini tikladi. Millat birligi va birdamligi timsoli bo‘lmish tilimizning ravnaqi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi. (A. Abduazizov)

2-topshiriq. Berilgan matndagi ilmiy uslubga xoslangan birliklarni aniqlang va ularni izohlashga harakat qiling.

Mamlakatimizdagi joy nomlari – toponimlarni to‘plash, ularning rivojlanish va o‘zgarish tamoyillarini aniqlash, nomlarning muhim leksik-semantik, grammatik xususiyatlarini yoritish, ularning kelib chiqishini o‘rganish va har bir hudud bo‘yicha toponimik lug‘atlar tuzish ma’naviyatimiz va azaliy qadriyatlarimiz tiklanayotgan hozirgi paytda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki toponimlar ko‘p ming yillik tariximizning «tilsiz» guvohlaridir. (*S. G‘aybullayev*)

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, demakki, nutqiy uslublarning hammasida erkin qo‘llanadigan til birliklari mavjud. Ular uslub nuqtayi nazaridan betaraf, ya’ni biron-bir uslubga xoslanmagan vositalar hisoblanadi va ular tilda juda katta qismni tashkil etadi. Masalan, *ishlamoq, o‘qimoq, yurmoq, kitob, uy, suv, katta, kichik, kun* kabi leksik birliklar va boshqalar. Ular barcha uslublarning umumiy unsurlari sanaladi.

Ayni paytda tilda bir qancha vositalar borki, ular ko‘proq muayyan bir uslubga xoslangan bo‘ladi, asosan, shu uslubda qo‘llanadi, hatto tegishli uslubning o‘ziga xos belgisi sifatida xizmat qiladi. Masalan, ilmiy matnda terminlar va boshqa vositalar.

So‘zlovchi (yozuvchi) matn tuzar ekan, ana shu uslubiy vositalarni, ularning qaysi uslubga daxldor ekanligini yaxshi bilishi lozim.

Nutqning og‘zaki va yozma shakllari ham ana shunday xoslangan til vositalariga ega. Masalan, muayyan tasvirda *yuqorida, quyida* kabi so‘z shakllari ko‘proq yozma nutqqa xos, shuning uchun og‘zaki nutqda, aytaylik, majlisda *yuqorida aytilgan fikrlarga qo‘shilaman* tarzidagi ifoda juda g‘aliz.

12-mashq. Matni o‘qing. Najmiddin Kubroning mashhur «Yo Vatan, yo o‘lim!» degan gaplarini eslang va bu haqda fikrlashing. Matnning uslubiga diqqat qiling.

Elchi dedi: – Shahzoda ma’lum etadurlarkim, yuz kishingizni olib, istagan tomonga ravona bo‘lgaysiz. Shayx yuzida tag‘in faqat muridlargaгина ayon bo‘lgan istehzo ko‘rindi. Ular bildilarki, hazrat taklifni rad aylagay. Ammo, ular o‘ylagandek bo‘lib chiqmadi. Murshid yana elchini gangitib qo‘ydi:

– Yuz kishi dersiz. Odamlarim ondin ko‘pdur.

Elchi tag'in orqasiga qaytib ketishga majbur bo'ldi. Oradan ko'p o'tmay qaytib keldi-da: — Xo'p, ming kishini yoningizga oling, — dedi go'yo katta iltifot ko'rsatgandek kerilib.

Shayx dedi: — Yo'q, men yurtimni, xalqimni tashlab, hech qayon ketmasmen. Yaxshi-yomon kunida birga bo'lgan xalqim ila bir tomchi qonim qolguncha birga bo'lurmen! Shu Vatanda tug'ilibmiz, shu Vatanda o'lurmiz!

Bu gapdan, tabiiyki, elchi g'azabga mindi va xonaqohdan o'qdek otilib chiqib ketdi.

Muridlar hazratning niyatini endi aniq bildilar va bir kuni asqatar deb tog'dan keltirib qo'yilgan toshlarni, yarog'larni qo'lga ola berdilar. Hazrat bu paytda yetmish besh yoshda edi, lekin g'o'ch yigitlardek o'rnidan dast turib, kamarni beliga mahkam bog'ladi.

— Azizlarim, — dedi muridlariga, qarindosh-urug'lari, yor-u birodarlariga qat'iyat bilan, — ayonki, yog'iy so'zun qabul aylab, Vatandin chiqib ketar bo'lsak, jonimiz omon qolg'ay va begona ellarda bo'lsa-da, o'zumizga yarasha martaba topgay erdik. Magaram, o'z elimizda qolur esak, yog'iyga xizmat yelkamizga tushmay qolmagay. Bizim yelkamiz tog'ni ko'tarur, ammo bu isnodni ko'tara bilmas. O'z yurtiingda o'zgaga tobe bo'lib yashagandin o'lgan yaxshidir! (*Erkin Samandar*)

13-mashq. She'ni yod oling. Undagi g'oya va badiiy uslubga xoslangan so'z va so'z shakllari haqida fikrlaringizni ayting.

Sen mangusan, baqosan,
Men esam o'tkinchi zot.
Sen hamisha bahorsan,
Men — lahzalik xotiro.
Ona tilim, jon tilim,
Sensiz men so'ladurman,
Devona bo'ladurman.
Tug'ganimga yetti yot
Begona bo'ladurman.
Ona tilim, jon tilim —
Yuragimning qoshida
Sayrab turgan bulbulim.

(*Shukur Qurbon*)

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dan olingan quyidagi so‘zlarning izohlariga diqqat qiling. Mazkur so‘zlarning qaysi davrlarda va kimlar tomonidan qo‘llangani haqida gapirib bering.

YOG‘IY Dushman, g‘anim.

ISNOD Uyatga yoki ta‘naga qoldiradigan, nomiga dog‘ tushiradigan ish, shunday ishdan keladigan uyatli holat.

MURID Pir yoki eshon (murshid)ga qo‘l berib, so‘fiylik yo‘liga kirgan shaxs.

MURSHID Tariqat odoblaridan saboq beruvchi pir, shayx va ustoz.

SHAYX Islom dini tarqalgan mamlakatlarda, avvalo, bilimdon kishilarga, so‘ngra ulamo va faqihlarga berilgan nom; keyinchalik muqaddas joylarning mutasaddilari ham shayx deb yuritilgan.

XONAQOH 1. Masjidning namoz o‘qiladigan, odatda keng va katta xonasi. 2. So‘fiylar mashg‘ulotlarini o‘tkazish uchun mo‘ljallangan katta xona va uning atrofidagi hujralar.

G‘O‘CH (*shevada*) Mard, botir.

1. Nutq uslublarining o‘ziga xos belgilari haqida gapiring.
2. Nutq uslublarida til vositalaridan qanday foydalaniladi?
3. O‘qituvchi dars mashg‘ulotida qanday uslubdan foydalanadi?
4. Do‘stlaringiz bilan suhbatlashganda qaysi uslubdan foydalanasiz?

14-mashq. Berilgan matndagi ajratib ko‘rsatilgan so‘z va ifodalarning qaysi uslubga xoslanganini aniqlang.

Saboning eri keyin mashinasiga yetar-yetmas haydovchiga «Motorni **qo‘sh!**» imosini qildi-yu, uyga — Saboga sim qoqdi.

— Tez bo‘l! — dedi har qanday mulozamatni yig‘ishtirib qo‘yib, nafasi bo‘g‘ziga tiqilganicha. — Tez bo‘l! **Donor** topilibdi. Tayyorgarligingni ko‘rib, pastga tush! Yigitlar seni **kasalxonaga** olib kelishadi. Men o‘sha yerga ketyapman. Ha, Shahlo yoningdami? **Ovol** o‘zing bilan. **Qo‘rqma, hammasi joyida bo‘ladi...** Sabo xuddi avvaldan o‘ylab qo‘ygan **rejaga** amal qilayotgandek shosha-pisha kiyinib, tashqariga chiqdi. (*Ulug‘bek Hamdam*)

NUTQIY USLUBLARNING TURLARI. SO‘ZLASHUV USLUBI

1-topshiriq. *Jiyan, o‘rgilay, girgitton, qoyil, anavi, haligi, baraka topkur, mullaka, churq etmaslik, miyasi g‘ovlab ketdi* kabi so‘z va iboralar ishtirokida gaplar tuzing. Bu birliklarning qaysi yoshdagi kishilar nutqida va qanday vaziyatda ishlatilishini ayting.

2-topshiriq. Berilgan gaplardagi so‘z tartibi va so‘zlarning qo‘llanishiga e‘tibor bering. Ularning qaysi uslubga oidligini ayting.

1. Qani, shirchoy sovimasin. Patirni qaynoqligida to‘g‘ranglar, maza-si boshqacha bo‘ladi. (*Said Ahmad*) 2. Voy, men o‘lay seni tanimay! (*O‘. Umarbekov*) 3. Yo‘q, yo‘q, ko‘taring! Tez kasalxonaga oborish kerak buni! – dedi ikkinchisi. (*O. Yoqubov*) 4. Hoy, menga qara, o‘zini ko‘rdingmi? – qichqirdi oshga sabzi bosayotgan Hojar buvi. (*O‘. Umarbekov*) 5. Ukangmi bu hali? (*Erkin A‘zam*)

Muloqotning turli vaziyatlari hamda turli nutqiy uslublarda nutqning og‘zaki va yozma shakliga aloqadorlik turlichadir. Siz bilasizki, nutqiy uslublarning so‘zlashuv, publitsistik, badiiy, ilmiy va rasmiy kabi asosiy turlari mavjud. Ular orasida so‘zlashuv uslubi, asosan, og‘zaki nutq shaklida namoyon bo‘ladi. Bu uslub ayni shu jihati bilan ham boshqa uslublardan farq qiladi. So‘zlashuv uslubining adabiy so‘zlashuv turi ham, oddiy so‘zlashuv turi ham og‘zaki shaklda voqelanadi. Bunda adabiy so‘zlashuv uslubi kundalik aloqa-aralashuvda yetakchilik qilishini unutmazlik lozim.

15-mashq. Berilgan gaplarda so‘zlashuv uslubiga xos til birliklarini toping. Ulardagi salbiy va ijobiy baholarga asoslanib, so‘zlovchi shaxsi haqida mulohaza yuringing.

1. Hoy, Sanobar, o‘zizsi ja bilimdon sanavorasizki... Nima, Qo‘ldoshxo‘ja? Yomon bo‘lsin, deptimi? (*Murod Mansur*) 2. Ho‘, men

o'qigan hikoyang bor edi-ku, opkel, bosamiz. (*Said Ahmad*) 3. Hoy bolam, manavini bir simir. Ichginang uzilib ham ketgandir sanginani. Ol, ol, xolang qoqindi. (*Murod Mansur*) 4. Sharif akamni Maskovdan olib kelib... shu yerga qo'ydik (*Tohir Malik*) 5. E, soching qursin! — derdi opasi. — Qo'llarim tolib ketdi, sochingni o'rdirishga odam yollash kerak. (*Said Ahmad*) 6. Attang, bizning serdsa chatoq-da. (*Erkin A'zam*) 7. Dadasi, shu chigirtkalargayam odamning rahmi keladi-ya! (*Sh. Xolmirzayev*) 8. Eb-ey, qiyshiq-ku! — dedi Hasan bobo. (*Tog'ay Murod*)

16-mashq. Berilgan matndagi faqat og'zaki so'zlashuv uslubiga xoslangan birliklarni aniqlab, ularga izoh bering.

Endi ketamiz deb turgan edik, uzoqdan: — Ho'-ho'-ho'y! Kim bor? — degan ovozni eshitib qoldik. Sheriklarim tapura-tupuriga olib qochib qolishdi. Men bo'lsam uzumni ko'p yeb qo'yganimdanmi, qimirlolmay qoldim. Nima qilishimni bilmay ko'zimni chirt yumdim-da, joyimda turaverdim. Qancha turdim, bilmayman. Ko'zimni ochsam, ro'paramda qizil etik, oq yaktak kiyib, ustidan ko'k qiyiqni bog'lab olgan baland bo'yli bir chol jilmayib turibdi. Qaltirab ketdim.

— Qo'rqma, qo'rqma, bolam, — dedi u mayin tovush bilan. — Uzum kerak ekan, aytmaysanmi, o'zim uzib berardim.

Bunday muomalani men sira kutmagandim, yig'lab yubordim. Ko'zimdan oqqan yoshni artish uchun qo'limni ko'targan edim, ko'ylagim ishtonbog'imdan chiqib ketib, qo'ynimdagi uzum yer bilan bitta bo'ldi. Ammo chol e'tibor bermadi. Ko'rgan bo'lsa ham o'zini ko'rmaganlikka solib, meni yupata boshladi.

— Yig'lama, nega yig'laysan, tentak, — dedi u boshimni silab. — Bir bosh olibsanlar, ikki bosh olibsanlar, nima bo'пти? Kamayib qoladimi? Qara, bu uzumlarni! Qancha, axir. Hammaga yetadi. Qani, bu yoqqa yur! — Chol qo'limdan ushlab yetaklab ketdi. Bog'ning o'rtasidagi ishkonga kirdim. Ishkom to'la yong'oqdek-yong'oqdek keladigan qora charos edi.

— Tuzukmi? — dedi chol menga qarab va kulib qo'ydi. Ko'kragiga tushib turgan qalin oppoq soqoli silkinib ketdi. — Tuzuk bo'lsa, shundan uzib beraman. U qiyig'iga osib qo'ygan pichog'ini qinidan sug'urib uzum uza boshladi.

— Mana, bolam, ol. O'rtoqlaringga ham olib bor.

Men apil-tapil uzumni qo'ynimga solib, ko'chaga yugurdim. Rahmat aytish ham esimdan chiqibdi. (*O'. Umarbekov*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **ovoz** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

OVOZ, tovush, un, sado, sas, nido, sazo. Eshitish sezgisini uyg‘otuvchi, eshitish a‘zolari orqali qabul qilinuvchi, eshitiluvchi narsa.

Ovoz, asosan, odam va jonli narsalar tovushini ifodalash uchun qo‘llanadi. *Tovush* odam va boshqa jonli narsalar ovozi, shuningdek, jonsiz predmetlarning urilishi, ishqalanishi va boshqa holatidan paydo bo‘lgan ovozni ifodalash uchun ham qo‘llanadi. *Un* faqat odam ovozi bildiradi va ovoz so‘ziga nisbatan juda kam qo‘llanaveradi. *Sado* jonli va jonsiz narsalarning tovushini bildiradi, lekin tovush so‘ziga nisbatan kam qo‘llanadi. *Sas* shevaga oid so‘z bo‘lib, badiiy adabiyotda, ayniqsa, poeziyada kishi ovozi ma’nosida qo‘llanadi. *Nido* kitobiy. *Sado* juda kam qo‘llanadi.

1. Og‘zaki so‘zlashuv uslubiga xos bo‘lgan xususiyatlar haqida so‘zlang.
2. So‘zlashuv uslubining qaysi turida (adabiy so‘zlashuv, oddiy so‘zlashuv) qisqalikka, ba‘zan nutqiy ortiqchalikka yo‘l qo‘yiladi?
3. **Opti, kepti, bo‘sa, na‘lat, ko‘ynak** kabi so‘zlar qaysi nutqiy uslubda uchraydi?
4. Og‘zaki so‘zlashuv uslubining qaysi turida adabiy me‘yorlarga qat‘iy amal qilinadi?

17-mashq.

Oilangizdagi suhbatlarga e‘tibor bering. Ota-onangiz, yaqinlaringiz, qo‘ni-qo‘shnilaringiz nutqiga xos bo‘lgan so‘zlarni kuzating va ular asosida «So‘zdan so‘zning farqi bor» mavzusida kichik hikoya tuzing.

NUTQIY USLUBLARNING TURLARI. PUBLITSISTIK USLUB, BADIY USLUB, ILMIY USLUB, RASMIY USLUB

1-topshiriq. **Qaror qilindi, belgilansin, kelishik shakllari, nurning sini-shi, bamisli, ruxsor, jilvalanmoq, siyosiy vaziyat, iqtisodiy**

taraqqiyot kabi soʻz va iboralar ishtirokida gaplar tuzing va ularning uslubiy belgilarini tushuntiring.

2-topshiriq. Berilgan gaplardagi uslubiy xoslangan soʻzlarni aniqlang.

1. Tanlovga quyidagi yoʻnalishlarni nazarda tutuvchi ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalar qabul qilinadi. (*Gazetadan*) 2. Saltining yuzlari charaqlagan yulduzday, sernash'a, quvnoq va har qanday andishadan yiroq boʻlib, koʻnglining chuqur burchaklaridan chiqib kelgan sevinch toʻlqinlarini aks ettirardi. (*Choʻlpon*)

Muloqot vaziyati va sharoitiga muvofiq publitsistik, badiiy, ilmiy va rasmiy uslublar nutqning yozma shakliga mansubdir. Bu uslublar, asosan, yozma nutq shaklida namoyon boʻladi. Ayniqsa, ish qogʻozlaridagi rasmiy uslub faqat yozma shaklda boʻladi. Unutmazlik lozimki, mazkur uslublarda yozma shakl yetakchilik qilsa-da, oʻrni bilan baʼzan ogʻzaki shakldan ham voz kechib boʻlmaydi. Masalan, ilmiy uslubning asosiy koʻrinishlari boʻlgan monografiya, dissertatsiya, darslik, maqola va shu kabilar, albatta, yozma shaklda yaratilsa-da, ilmiy maʼruzalar ogʻzaki shaklda oʻqiladi. Yoki badiiy uslubga mansub sahna asarlari ijrosidagi ogʻzakilikni inkor etib boʻlmaydi.

18-mashq. Matnni oʻqing. Uning qaysi uslubda yozilganini aniqlang.

Lochin – yirtqich qushlar turkumining lochinsimonlar oilasiga mansub qush. 20 dan ortiq kenja turi maʼlum. Modasi yirik, gavdasining uzunligi 49 sm gacha, qanotlari yoyilganida 115 sm gacha, vazni 1,2 kg gacha. Nari modasidan ancha kichik. Keng tarqalgan, Oʻrta Osiyoda sahro lochini va tundra lochini uchraydi. Sahro lochini oʻtroq yashaydi; tundra lochini faqat qishlash uchun uchib keladi. Uyasini togʻlik va jarli joylarga quradi. Aprel–mayda 2–3 ta tuxum qoʻyadi. Bolalari mustaqil uchadigan boʻlguncha ota-onasining qaramogʻida boʻladi. Qushlar va baliqlar bilan oziqlanadi. Sahro lochini va tundra lochini qushlarni ovlashga oʻrgatiladi. (*«Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi»*)

19-mashq. 3 guruhga bo'ling va «Qo'lni qo'lga beraylik», «Qonun ustuvorligi yo'lida», «Bugunning nafasi» mavzularida matn tuzing. Matndagi publitsistik uslubga xos xususiyatlarni aniqlang.

20-mashq. *Deyiladi, ataladi, zarur, ayniyat, kun tartibi, qatnashdilar, buyuraman, tashkil etilsin, munozara uchun mavzu, so'ragan ekansiz, davra suhbat, jilva qildi, ochun, ko'klam, kuzak* so'zlari ishtirokida gaplar tuzing. Mazkur so'zlarning uslubni shakllantirishdagi o'rnini tushuntiring.

A. Hojiyevning «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»dan olingan *ovqat* so'zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma'no nozikliklarini eslab qoling. Bu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

OVQAT, taom, oziq, tomoq, xo'rak, yemish, ne'mat. Odam, hayvon, umuman, jonivorlar iste'mol qiladigan suyuq yoki quyuq yegulik.

Ovqat odam yoki hayvonlar yeydigan narsani bildiradi. *Taom* faqat odamlar iste'mol qiladigan ovqatni ifodalash uchun qo'llanadi va *ovqat* so'ziga nisbatan biroz badiiy bo'yoqqa ega. *Oziq* «odam va boshqa jonivorlar, hatto o'simliklar qabul qiladigan ovqat» ma'nosini ham bildiradi. *Ovqat* va *taom* so'zlari, asosan, yeyish uchun tayyor holatdagi narsani bildirsa, *oziq*, umuman, ovqatlanish uchun lozim bo'lgan tayyor yoki xom holatdagi narsani bildiradi. *Xo'rak, yemish* juda kam qo'llanadi. *Ne'mat* badiiy uslubga xos.

1. Rasmiy uslub deb nimaga aytiladi?
2. Badiiy uslubga xos belgilarni ayting.
3. Ilmiy uslubga xos belgilarni sanang.
4. Publitsistik uslubning asosiy belgilari qaysilar?

21-mashq. «Turkiston» gazetasi yoki «Yosh kuch» jurnalidan publitsistik uslubda yozilgan maqolani daftaringizga ko'chiring va uni izohlashga tayyorgarlik ko'ring.

NUTQIY USLUBLAR VA USLUBIY BO‘YOQ

1-topshiriq. Ma’lum bir uslubgagina xoslik bo‘yog‘iga ega so‘zlarni aniqlang va qaysi nutqiy uslubda qo‘llanishini ayting.

1. Uyginamda jujuqlarni bag‘rimga bosib, televizor ko‘rib yotsam bo‘lmasmidi-ya! (*E. Vohidov*) 2. Qanotlari qayrilgan emas, qirqib olingan qush holatidagi Manzura tunda quyosh balqishini kutgan notavon kabi eridan har daqiqada bir mujda kutardi. (*Tohir Malik*) 3. Shundoq narsani suvga aralashtiradimi, pandavaqi! (*Erkin A‘zam*)

2-topshiriq. Salbiylik yoki ijobiylik bo‘yog‘iga ega so‘zlarni toping va ma’nolarini izohlang.

1. U yoq-bu yoqqa alanglagan edi, tunov kungi shop mo‘ylovli buldozerchining tirjayib turganini ko‘rdi. (*Said Ahmad*) 2. Haligi odam dami ichiga tushib, ming‘irlagancha nari ketdi. (*Murod Mansur*) 3. Aravaning oldida g‘o‘zapoya orasidan iljaygan kalla ko‘rindi. (*O‘. Umarbekov*) 4. Qiz Umidga qarab jilmaydi. (*Mirmuhsin*)

Nutqni to‘g‘ri va ta’sirli tuzishda, nutqiy uslublarni maqsadga to‘la muvofiq shakllantirishda uslubiy bo‘yoq alohida o‘rin tutadi.

Tildagi so‘zlar (boshqa birliklar)ning kattagina qismi muayyan nutqiy vaziyatlarda qo‘llashga moslashgan, ya’ni muayyan uslubga xoslangan, bu uslubning o‘ziga xos belgisiga aylangan, bu so‘zni faqat shu uslubda ishlatish maqsadga muvofiq. Ayni paytda ayrim so‘zlar qo‘shimcha ravishda so‘zlovchi (yozuvchi)ning nutq predmetiga bo‘lgan salbiy yoki ijobiy munosabatini ham ifodalaydi.

Ana shu ikki jihat, ya’ni so‘zning muayyan uslubga mansubligi va unda so‘zlovchi subyektiv munosabatining ifodalanganligi «uslubiy bo‘yoq» nomi bilan umumlashtiriladi. Birinchisi «funktional bo‘yoq» (masalan, «*pul*» ma’nosidagi *mullajiring* so‘zida so‘zlashuv uslubiga mansublik belgisi, «*inson*» ma’nosidagi *bashar* so‘zida badiiy-poetik uslubga mansublik belgisi mavjud). Ikkinchisi esa, «emotsional-eks-

pressiv bo‘yoq» (masalan, *jamol* so‘zida ijobiy munosabat, *bashara* so‘zida esa salbiy munosabat ham o‘z ifodasini topgan) deb yuritiladi. Bunday uslubiy bo‘yoqli so‘zlar o‘zbek tilida juda ko‘p bo‘lib, ular tilimizning o‘ziga xos ifoda boyliklaridir.

22-mashq. Funktsional bo‘yoqqa ega so‘zlarni topib, qaysi nutqiy uslubda qo‘llanishini ayting.

1. Bekorchi bo‘lmasa, biron-bir vakolati yo‘q bizga o‘xshaganlarni mana bunday azza-bazza qabul qilib, bamaylixotir suhbat qurib o‘tirarmidi! (*Erkin A‘zam*) 2. Menga qara, o‘ so‘tak! Sen bu yerda masala so‘qima. (*Tohir Malik*) 3. Kutmay qo‘yaqol, bolam. Suydixon boyaqish hali-beri kelmaydi. (*Said Ahmad*) 4. Men buyuk yurt o‘g‘lidurman, Men bashar farzandiman, Lekin avval senga bo‘lsam, Sodiq o‘g‘lon, o‘zbekim. (*E. Vohidov*) 5. Men Vatanni bog‘ deb aytsam, Sensan unda bitta gul. Men Vatanni ko‘z deb aytsam, Bitta mujgon o‘zbekim. (*E. Vohidov*) 6. Ana shunday mard, tanti edi shoirimiz! (*Erkin A‘zam*) 7. O‘sha palatkadan yoshi yigirma beshlardagi suluvgina bir ayol chiqdi-da, Nu‘monjonga qaradi. (*Said Ahmad*) 8. Dohiy o‘rnidan shaxdam turib, to‘rt tarafga qaray-qaray nutq irod eta ketdi. (*Erkin A‘zam*)

23-mashq. Emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarni topib, qanday subyektiv munosabatni ifodalayotganini ayting.

1. Azlar degani shopday naynov odam ekan. (*Murod Mansur*) 2. Chavandoz ostidagi ot maydagina, yermitti ot bo‘ldi. (*Tog‘ay Murod*) 3. Boya ikki kishilashib urib, yerto‘laga tiqqanlarida, uzilib-uchib bitganmi, qo‘sqi shinelining bittayam tugmasi qolmagan, surmarang yolg‘iz belbog‘i demasa, ko‘ksi valangor, o‘zi bir alpozda edi. (*Murod Mansur*) 4. Umaralining qiziq odatlari bo‘lardi. Yuvuqsiz, irkit odam bilan ko‘rishib qolsa, mehmonxonaga yugurib borib cho‘milib kelardi. (*Said Ahmad*) 5. Shu shirinsuxan tili bilan barchangizni avrab olgan bu qiltiriq nozanin. (*O. Yoqubov*) 6. Odina qiyshanglab kular, Qo‘chqorning yuziga beozor shapatilardi. (*Said Ahmad*) 7. Menga qara, Zabar, birato‘la kelib menikida yashab tursang-chi? Sharning qoq markazi, hamma sharoit muhayyo. Hu-uv Sirg‘alingdan sakillab yurguncha! (*Erkin A‘zam*) 8. Bunaqa basharani umrimda ko‘rmaganman. Hirlinglagani hirlinglagan. (*Erkin A‘zam*)

24-mashq. Berilgan gaplardagi funksional va emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarni toping hamda ularni ma’nodoshlari bilan almashtiring. So‘z ma’nosida ro‘y bergan o‘zgarishlarni ayting.

1. Qayda uning botir eri, qayda uning tulpori, shu yo‘l bilan yursa agar yetarmi visoliga? (*O‘. Umarbekov*) 2. Ammo umidim bor, Avlodlar bir kun Bizning yuraklarga qilurlar havas! Sen esa, ey qalbm, shu umid uchun Eng so‘nggi yolqining bera olsang bas. (*E. Vohidov*) 3. Atrofdan hali ham qishning turqi qochmagan esa-da, baribir, havoda ko‘klam nafasi kezayotganday. (*Ulug‘bek Hamdam*) 4. Farhodni burchakda qo‘l qovushtirib chulchutchasiga allanimalarni bidirlab turgan irkitnamo kimsaga topshirdi. (*Erkin A‘zam*) 5. Ukalarimni, jiyanlarimni, og‘alarimni yer tishlatib, men sari tishlarini irjaytirib kelmoqda edi nojins! (*Isajon Sulton*) 6. Maning ust-boshimga, o‘zimni tutishimga qarab, ja boyvuchcha satang deyish mumkin... (*Sh. Xolmirzayev*) 7. To‘g‘risini aytaymi? – dedi xonim allaqanday sirli jilmayib. (*Erkin A‘zam*) 8. Yo‘lchi birinchi boqishdayoq u qizning chehrasida Gulnorning ruhini ko‘rdi. (*Oybek*)

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dan olingan quyidagi so‘zlarning izohlariga diqqat qiling. Mazkur so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

BARTER Pul mablag‘lari ishtirokisiz bevosita tovarga tovar ayirboshlash va shu haqdagi shartnoma.

BIRJA Qimmatbaho qog‘ozlar va har xil mollar bilan savdo-sotiq qiladigan yirik savdo muassasasi; bozorni uyushtirishning tashkiliy shakli.

INVESTITSIYA Mamlakat ichkarisida yoki chet elda, foyda ko‘rish maqsadida, biror korxonaga yoki iqtisodiyotning muayyan tarmog‘iga kapital qo‘yish, kiritish va shunday kapitalning o‘zi.

MARKETING 1 Iqtisodiyotning mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish (talab va iste‘mol, mahsulotga narx belgilash, ularni targ‘ib qilish, sotilayotgan tovarlar hajmini ko‘paytirish vositalari kabi) muammolari bilan shug‘ullanuvchi soha. **2** Bozor ehtiyoji talablaridan kelib chiqqan holda korxonaning yangi mahsulotlar ishlanmalarini tayyorlash, tovarlar ishlab chiqarish va sotish yoki turli xil xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyatini boshqarish va tashkil etish tizimi.

MENEJER Korxonada va kompaniya egasi bo'lmagan, maxsus tayyorlanganlik ko'rgan malakali yollanma boshqaruvchi.

MENEJMENT Zamonaviy ishlab chiqarishni boshqarish (rejalash, tartibga solish, nazorat qilish), shuningdek, ishlab chiqarishga rahbarlik qilish, uni tashkil etish; boshqarish to'g'risidagi fan.

1. So'zlarning funksional bo'yog'i deganda nimani tushunasiz?
2. So'zlarning emotsional-ekspressiv bo'yog'i deganda nimani tushunasiz?
3. Ma'lum bir uslub doirasidagina qo'llanadigan so'zlarga misollar keltiring.
4. Salbiy va ijobiy bo'yoqli so'zlarga misollar keltiring.

25-mashq. She'riy parchadagi ijobiy bo'yoqli so'zlarni toping va ularning ma'nolarini izohlang.

O'xshashi yo'q bu go'zal bo'ston,
Dostonlarda bitgan guliston,
O'zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur.
Chiroylidir go'yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.
Qorli tog'lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.

(Hamid Olimjon)

LEKSIK VOSITALARNI NUTQIY USLUBLARDA QO'LLASH. MA'NODOSH VA SHAKLDOSH SO'ZLAR USLUBIYATI

1-topshiriq. Matnni o'qing, unga o'z munosabatingizni bildiring. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodoshlari bilan almashtirib qo'llash mumkinmi? Shu haqda gapiring.

Bola bilan **samimiy** suhbat kattalarning ham tabiatini tozalashga **yordam beradi**. **Kichkina** o'g'lim besh yoshida **rasm** chizishga qiziqib qoldi. U qanday rasm chizmasin, albatta, unda **quyosh** bo'lardi va har bir rasmdagi quyosh kulib turardi. Biron-bir suratda quyoshning **xo'mraygani** yoki **jiddiy** turgan holati yo'q edi. (*Eshqobil Shukur*)

2-topshiriq. Tuyuqni o'qing. Unda ishlatilgan shakldosh so'zlarga izoh bering. Shakldoshlikning qanday leksik vositalar bilan yuzaga chiqqanini aniqlang.

Tig'i ishqing yorasidur butmagan,
Dardini har kimga aytib butmagan.
Hajr sahrosidur ohim o'tidin,
Anda gul yoxud giyohe butmagan.

(*Navoiy*)

So'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish har qanday nutqning aniq va ta'sirli bo'lishini ta'minlaydi. Bunda so'zning leksik ma'nosi bilan bir qatorda uning uslubiy bo'yog'ini ham yaxshi bilish zarur. So'zning u yoki bu uslubga xoslanganligi va so'zdagi salbiy yoki ijobiy munosabat ifodasini bilmasdan turib, uni to'g'ri va maqsadga muvofiq holatda qo'llab bo'lmaydi. Qaysi uslub bo'lishidan qat'i nazar, nutq tuzuvchi buni inobatga olishi lozim.

Uslubning raso bo'lishida til birliklari orasidan eng muvofiq'ini tanlash hal qiluvchi ahamiyatga molik. Chunki tilda o'zaro ma'nodoshlik, shakldoshlik va boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan birliklar talaygina bo'lib, ular tilning o'ziga xos boyligi, ranginligini yuzaga keltiradi.

Ma'nodosh so'zlar bir-biridan muayyan uslubga xoslanishi va emotional-ekspressiv bo'yog'iga ko'ra farqlanadi. Masalan, *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, jamol, oraz, uzor, ruxsor* ma'nodoshlik qatorida yuz so'zi biron-bir uslubga xoslanmagan, *bet, aft, bashara, turq* so'zlarida esa salbiy bo'yoq darajalangan holda o'z ifodasini topgan, ko'proq so'zlashuv uslubida ishlatiladi; *chehra, jamol* so'zlarida ijobiy bo'yoq mavjud bo'lib, ular, asosan, badiiy uslubga xoslangan; *oraz, uzor, ruxsor* so'zlari esa eskirgan va ko'proq kitobiy uslub doirasida qo'llanadi.

Ma'nodosh so'zlarning uslubiy imkoniyatlari juda katta bo'lib, ular nutqning jozibali, ta'sirli va aniq bo'lishiga ko'maklashadi.

Shakldosh so'zlar va unga yondosh paronimlarning ma'nolarini yetarli darajada farqlash, har bir so'zning o'z ma'nosiga muvofiq qo'llay bilish barcha uslublar uchun zarur. Ayni paytda bunday so'zlar asosida turli qochirim, kinoyalar, so'z o'yinlari kabi nutqni bezovchi usullar ham yuzaga keltiriladi. Mumtoz adabiyotdagi tuyuq janrining asosini aynan shakldosh so'zlar tashkil etadi.

26-mashq. Berilgan she'rlarda qo'llangan ma'nodosh so'zlarni toping, ma'nodoshlikning qanday til vositalari o'rtasida yuzaga chiqayotganligiga e'tibor bering.

1. Gunafshalar qulog'imga madhingni So'zlab-so'zlab charchadilar, bitmadi... Alamzada bulbul yig'lab, kechalar Alamingning so'ngin tamom etmadi. (*Cho'lpon*) 2. Maqtadim, ko'kka ko'tardim sizni men, Endi menga sizga yetmaklik qiyin. (*Cho'lpon*) 3. Asror uning qalbida katta dard, alam borligini sezgan edi. (*Tohir Malik*) 4. Inson bilan tirikdir inson, Muhabbatdan hayotning boshi. Odamzodga baxsh etadi jon, Odamlarning mehr quyoshi. (*E. Vohidov*) 5. Necha bor aytdilar, bu dunyo o'tar, Payt kelib, o'zga bir olamlar kutar. (*A. Oripov*) 6. Hangoma ko'p uchrar hayotga doir, Keksa bir qalamkash odam bor edi. Sizga ko'p yomonlik qilganman, shoir, Kechiring, uzrimni so'rayman, dedi. (*A. Oripov*) 7. Barglarda raqs etar shabboda, O'ynar sabo shaklinda kecha. Tun bulutga ko'tarib boda, Afsonalar aytar tonggacha. (*Rauf Parfi*)

27-mashq. Anvar Obidjonning «Ota o'giti» she'rini o'qing. Sizga ham otangiz aytgan o'gitlarni eslang va sinfdoshlaringiz bilan fikrlashing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodoshlarini toping.

Har bitta so'z – suvdek **aziz**,
Har bitta so'z – nondek **uvol**.
Til boyligin bog' deb bilsak,
Har bitta so'z – bitta **nihol**.
Biror so'zni **isrof qilmoq**,
Bir ko'chatni yulmoqlikdir.

Bora-bora ota meros —
Bogʻni xarob qilmoqlikdir.
— Ey bolam, **yot** yurtga borsang,
«Ne atalur **eling?**» — derlar.
«Qay millatning vakilisan?
Bormi ona tiling?» — derlar.
Shunda: «Mening **qutlugʻ** tilim —
Navoiyning mehri, — degil.
— **Yurtim** Ulugʻbeg-u Bobur,
Amir Temur **yeri**» — degil.

28-mashq. 4 guruhga boʻlining va quyidagi maʼnodosh soʻzlar qatori asosida gaplar tuzing.

1. Doʻst—oʻrtoq—ogʻayni—birodar—oshna—yor.
2. Chiroyli—goʻzal—suluv—sohibjamol—barno.
3. Koʻp—ancha—bisyor—talay—moʻl—serob.
4. Tushunmoq—anglamoq—fahmlamoq—idrok qilmoq—ilgʻamoq.

29-mashq. Alisher Navoiy shohbaytlarida ilgari surilgan gʻoya haqida bahslashing. Qavs ichida berilgan paronim soʻzlardan mosini qoʻyib koʻchiring va ularga izoh bering.

1. Hunarni asrabon netkumdur (*oxir, axir, oxur*), Olib tufroqqamu ketkumdur (*oxir, axir, oxur*).
2. Haq yoʻlinda kim senga bir harf oʻqutmish ranj ila, Aylamak boʻlmas ado oning haqin yuz (*ganch, ganj*) ila.
3. Quyoshligʻ istasang, kasbi kamol et, Kamol (*kosib, kasb*) etarsen, bemalol et.
4. Har kishikim, birovga qozgʻay (*chogʻ, choh*), Tushgay ul (*chogʻ, choh*) aro oʻzi nogoh.

30-mashq. «Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati»dan olingan **chek** soʻzining izohlariga eʼtibor bering. Ularni gap ichida qoʻllang.

CHEK I Chegara, eng soʻnggi chegara. *Shoʻxliklariga chek qoʻymoq. Bolalarning shodligiga chek yoʻq edi.*

CHEK II Chegaralari aniq belgilangan yer uchastkasi.

CHEK III Qurʼa, bir ishni bajarish majburiyatini yuklovchi shartli belgi. *Chek tashlamoq. Chek menga chiqdi.*

CHEK IV Ma'lum summani bankdan, kassadan olish yoki boshqa yerga o'tkazish huquqini beruvchi hujjat. *Siz bergan chek bilan bankdan pulimni oldim.*

CHEK V **1** Tortmoq. *Iztirob chekmoq. G'am chekmoq.* **2** Tushirmoq. *Imzo chekmoq. Gul chekmoq.*

31-mashq. S. Zunnunova asarlaridan olingan gaplarga e'tibor qiling, ularda qo'llangan shakldosh so'zlarni topib, izohlang.

1. Quyosh chiqdi, gul yaprog'iga Tunda qo'ngan shabnam aridi. Qon yugurdi ol yonog'iga, Bargi g'ubor – changdan aridi. 2. Bolangga ham, uyingga ham qara, ham ishla, ham dam ol... 3. Dilda takrorlab otin, tilab umr-u davlatin, Soyasi bo'lib tag'in Saida zor o'tdimi? 4. Shirmonxon jilovi bo'sh bo'lishiga qaramay, hamon o'rnida qimirlamay turgan otga chaqqonlik bilan mindi-da, jadal qamchi bosdi. 5. Shirmonxon ixtiyoriga bo'ysunmay oqayotgan ko'z yoshlarini dastro'moliga artar ekan, yana xatga termildi. 6. Yosh bo'lib, yoshligimni bilmadim. 7. Mana bu bolalarga tut qoqib bering. 8. Bo'ldi, o'zingni tut.

«O'zbek tilining izohli lug'ati»dan olingan quyidagi so'zlarning ma'no-lariga berilgan izohlarni eslab qoling va ular ishtirokida gaplar tuzing.

ABRO' qosh.

OBRO' hurmat, e'tibor, nufuz.

GANJ **1** Oltin, kumush; javohir; xazina. **2** *ko'chma* Boylik, mol-mulk, davlat; qadr-qimmatli narsa.

GANCH Alebastrning bir turi; suvoq, naqsh uchun ishlatiladigan qu-rilish materiali.

AFZAL Yaxshi, a'lo, ortiq.

ABZAL Ot-ulovni minish yoki aravaga qo'shish uchun zarur bo'ladigan asboblarni majmui.

ADIB Adabiy asarlar ijodkori.

ADIP To'n, xalat kabilarning chetiga tikiladigan ensiz mato – mag'iz.

1. Shakldosh so'zlar deb nimaga aytiladi?
2. Shakldosh so'zlar asosida yuzaga keladigan badiiy san'at nima deyiladi? Misollar keltiring.

3. Ma'nodosh so'zlar bir-biridan qaysi xususiyatlariga ko'ra farq qiladi?
4. Qochirim, kinoyalarda, so'z o'yinlari qanday so'zlar asosida yuzaga keladi?

32-mashq. Shakldosh va paronim so'zlarning qo'llanishiga diqqat qiling. Siz ham ular ishtirokida gaplar tuzing.

1. O'zing bilasan, lekin sen ko'zingni och. Qorni och odam bir osham oshga qanoat qilarmikin? (*Tohir Malik*) 2. O'sha yili mart kunlarining birida qor aralash yomg'ir urib berdi. Qop-qora, sochi va mo'ylovi oppoq, barvasta kishi engashib Anvarning yelkasiga qoqdi: – Mard bo'l, o'g'lim, mard bo'l! (*Abdulla Qahhor*) 3. Tushimda dadam chiqib o'tirgan baland cho'qqi daryoga quladi. Dadamiz baland cho'qqiga chiqqan inson edilar. Suv – yorug'lik. Dadangiz tushlik qilgani kelganlar. Endi ishga ketadilar. Keyin dars tayyorlaysiz. (*Miraziz A'zam*) 4. Keldingmi, kir, ostonada Cho'chib turma. Bor ekan-da peshonada, Cho'loq turna. (*Muhammad Yusuf*) 5. Ichingga kir to'lmasin, Dil yaprog'ing so'lmasin. (*Siddiq Mo'min*)

SHEVAGA OID BIRLIKLAR VA ESKIRGAN SO'ZLAR USLUBIYATI

1-topshiriq. O'zingiz yashaydigan hududdagi adabiy tildan farqli so'z va iboralarga misollar keltiring.

Namuna: 1) shoti – *adab.* narvon.
2) patinjon – *adab.* pomidor.

2-topshiriq. Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidan olingan parchadagi ajratilgan so'zlarning hozirda qo'llanmaslik sababini izohlang.

Choyni ichib bo'lgandan keyin **qutidor** fotiha o'qib o'rnidan turdi:
– Men senga aytib qo'yay, Kumush, – dedi turar ekan qutidor O'f-tob oyimga, – bu kunga bir mehmon aytkan edim. **Cho'ringni** chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplagan ko'rpalarini ber, tanchaga o'shani yopsin.

Shevaga oid birliklar adabiy til me'yorlaridan tashqarida, ular milliy til unsurlari sanaladi. Shuning uchun bunday unsurlar ilmiy, rasmiy va publitsistik uslublarda qo'llanmaydi.

Ammo ular oddiy (adabiy emas) so'zlashuv va badiiy uslubda muayyan bir me'yorda ishlatiladi. Badiiy uslubda qo'llangan shevaga oid unsurlar yozuvchining uslubiy-estetik maqsadiga xizmat qiladi. Xususan, badiiy asarda qahramonning muayyan hududga mansubligini ta'kidlash, mahalliy koloritni yaratish, hayotning realistik tasvirini chizishga yordam beradi.

Shuningdek, shevadagi so'z va adabiy tildagi so'z ifodalagan tushunchalarda ayrim nozik farqlar mavjud bo'lganda ham yozuvchi shevadagi so'zni afzal ko'rishi mumkin. Masalan, hassos so'z ustasi Abdulla Qahhor bir qissasini «Sinchalak» deb sheva so'zi bilan nomlagan, adabiy tilda bu so'zning muqobili «chittak»dir. Lekin «chittak» so'zida qushning qo'nimsizligiga ishora bor, «sinchalak»da esa uning nozikligi (*sinchaloq* – *jimjiloq* so'zi bilan aloqador) ta'kidi mavjud, noziklik, albatta, ijobiy sifat. Shuning uchun yozuvchi alohida mehr bilan tasvirlagan qahramoniga nisbatan sheva so'zini ma'qul ko'rgan.

Eskirgan so'zlar ham badiiy va publitsistik uslublarda juda katta uslubiy qimmatga ega. Siz bilasizki, eskirgan so'zlarning ikki turi mavjud: arxaik so'zlar (*dudoq* – hozirgi muqobili *lab*; *meng* – hozirgi muqobili *xol*; *tilmoch* – hozirgi muqobili *tarjimon* kabi) va tarixiy so'zlar (*yasovul*, *bek*, *xon*, *qozi*, *cho'ri* kabi). Tarixiy so'zlar tarix mavzulari yoritilgan ilmiy va badiiy matnlarda o'tmishni real tasvirlash maqsadi bilan qo'llanadi. Arxaik so'zlar matnga tarixiy kolorit berish bilan birga, zamonaviy mavzular yoritilgan badiiy va publitsistik asarlarda ko'tarinkilik, tantanavorlik ifodasiga xizmat qiladi.

33-mashq. Berilgan gaplardagi shevaga xos so'zlarning fonetik va leksik xususiyatidan kelib chiqib, qaysi hududlarda qo'llanishini aniqlang.

1. Shashma-shashma, qo'rquvdigan jeri jo'q, qani, munday uzat-chi... (*Murod Mansur*) 2. Ur-re, chopdik, opoqbuvimlarga. Ayamam keluttilar! – dedi Yodgor. (*Murod Mansur*) 3. Keyin kulib hamda g'ijini davom etdi: – Shundoq ketivossam, ro'paramdan ikkita da-

vangi kevotti. (*Sh. Xolmirzayev*) 4. To‘g‘riga yurib, chapga burilsangiz, guzarga chiqasiz. Choyxona ashatda. (*Tohir Malik*) 5. O‘jaki biram chiroyli, katta. Ertaga o‘viz pishiramiz. Sen o‘vizni yaxshi ko‘rasanmi? (*O‘. Umarbekov*) 6. Eb-ey, yaxshilikka yomonlik! – dedi. – Men seni bo‘lam deb aytib edim, bo‘luginam deb aytib edim, eb-ey! (*Tog‘ay Murod*) 7. Jichcha quying, azizim... kelgan, ketgan bo‘lsa, yaxshi bo‘pti. (*Sh. Xolmirzayev*) 8. Katta-katta ko‘pkarilarda uloq to‘dadani sag‘al chiqsa bo‘ldi, halol bo‘ladi. (*Tog‘ay Murod*) 9. Sizning Toshkentingizga Toshxon, Toshbibi degan ayollar bormi? Bale, bizning ... tiliga Sangcha degani Toshkent tiliga Toshcha degani. Onalari boshing toshdan bo‘lsin, do‘xtarim, deb shunaqa ism qo‘yadilar. (*Said Ahmad*)

34-mashq. Gaplarni o‘qing, eskirgan so‘zlarni topib, arxaik yoki tarixiy so‘z ekanligini aniqlang.

1. Rayonga aziz mehmonlar keladigan bo‘lsa, Xorunboy Ermatov, albatta, ovga olib chiqadi. (*Said Ahmad*) 2. Eshik sharaqlab ochilib, ostonada qilich yalang‘ochlangan ikki sipoh ko‘rindi. (*O. Yoqubov*) 3. Paxta bayrami hech qayerda Mirzacho‘ldagidek qiziq o‘tmasa kerak, chunki bu yerga respublikaning turli oblastlaridan kelgan odamlar o‘z oblastining ashulasini, o‘yinini ham olib kelgan deyishadi. (*Abdulla Qahhor*) 4. Men e‘tiroz bildiraman, – dedi kutilmaganda Akmal cho‘loq «somon parchasi»ga yopishib, – sizkim, adolatli qozi bo‘lsangiz, ayting: kishi gunohiga necha qayta jazolanmog‘i mumkin? (*Murod Mansur*) 5. Muhrdor chaqirtirildi va qog‘ozdagi farmoyishga podshohning muhri bosildi. (*P. Qodirov*) 6. Ular picha yurib, to‘rt-besh tanob joyni ishg‘ol etgan bedazorga chiqishdi. (*Oybek*) 7. Sohibqiron o‘z jasur bahodirlarini tarxon unvonlari, silovsin mo‘ynalari, yana yuz ming kepakiy dinor hamda yaxshi otlar bilan rag‘batlantirdilar, navkarlarga saxovat bilan ulufa ulashdilar. (*Asqad Muxtor*)

35-mashq. *Bodparak, barak, valish, adrasman, yorqanat, shapati, vahmak, bo‘riq* kabi so‘zlarning ma‘nosini va qaysi hududlarda qo‘llanishini o‘qituvchingiz yordamida aniqlang.

So‘zlarning «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dan olingan izohlarini eslab qoling, tarixiy asarlarda ulardan qanday foydalanilishi haqida bahslashing.

BITIK 1 Yozuv. 2 Xat, maktub. 3 Asar. *O'rxun-enasoy bitiklari.*

KOLORIT 1 Rasm, gravyurada ranglarning uyg'un, o'zaro mutanosib bo'lishi, uyg'unlik kasb etishi. 2 *ko'chma* Biror narsaning o'ziga xos tomonlari, xususiyatlari majmuyi.

ZAVJ Er, qayliq.

ZAVJA Xotin, rafiq.

MOZIY O'tmish, hayotning o'tgan qismi, o'tgan davrdagi hayot.

TANCHA *shevada* Sandal.

QUTIDOR Qo'qon xonligida oliq-soliqlardan to'plangan pullarni qabul qilib oluvchi, saqlovchi va xon xazinasiga topshiruvchi saroy amaldori.

1. Adabiy tildagi *chaqaloq* so'zi o'zbek shevalarida yana qanday nomlar bilan ataladi?
2. So'zlarning eskirib, iste'moldan chiqishiga nima sabab bo'ladi?
3. Tarixiy so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
4. Shevaga xos so'zlarning qanday belgilari bor?

36-mashq. Mahallangizdagi yoshi ulug' onaxon-u otaxonlardan shevaga xos so'zlarni yozib oling.

TERMINLAR, KASB-HUNAR LEKSIKASI VA IBORALAR USLUBIYATI

1-topshiriq. Matnni o'qing, o'zbek tilida yangi paydo bo'lgan so'zlar va terminlar haqida fikringizni ayting.

Mustaqillik tufayli yuz bergan o'zgarishlar, evrilishlar, yangilanishlar o'zbek tili leksikasining rivojiga salmoqli ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir faqat son jihatidan emas, balki sifat jihatidan ham bo'lganligini ta'kidlash lozim. Mustaqillikdan avval lug'atlarimizga sig'magan *ma'naviyat* so'zi izohli lug'atga qaytdi. *Bakalavr, bankomat, barter, birja, investitsiya, konsalting, marketing, menejer, multimedia, reyting, tadbirkor, raqobatbardosh* kabi son-sanoqsiz so'zlar tilimizga kirib keldi va uning boyishi uchun xizmat qilmoqda. (*N. Mahmudov*)

2-topshiriq. Berilgan soʻzlarning qaysi kasb-hunarga oidligini aniqlang. Oʻzingiz ham shunday soʻzlarga misollar keltiring.

Qolip, betlik, poshna, charm, shirach; sandon, dam, koʻra, bosqon, bolgʻa; andava, mola, chaplama suvoq; iskana, randa, shovun, tesha.

Terminlar ilmiy va ilmiy-texnik tushunchalarning nomlari sifatida ilmiy uslubga xoslangan soʻzlar yoki soʻz birikmalaridir. Ular ilmiy uslubda tavsiflash va nomlash vazifalarini bajaradi va bu uslubning oʻziga xos koʻrsatkichlari sanaladi.

Terminlar badiiy va publitsistik uslublarda tasviriy-uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi mumkin. Ilmiy va ilmiy-texnik jarayon, ishlab chiqarish manzaralarini tasvirlash, muayyan soha bilan bogʻliq shaxsning nutqiy xarakteristikasini yaratish kabi badiiy maqsadlar bilan terminlar mazkur uslublarda qoʻllanishi mumkin.

Mamlakatimizning turli hududlarida qadimdan kulolchilik, duradgorlik, etikdoʻzlik, gilamchilik, kashtachilik, tikuvchilik, naqqoshlik, temirchilik, pichoqchilik kabi bir qancha kasb-hunar tarmoqlari rivojlanib kelgan. Bu sohalarga oid maxsus tushunchalar, tabiiyki, oʻziga xos soʻzlar bilan nomlangan, bunday soʻzlar kasb-hunar leksikasi nomi bilan umumlashtiriladi. Ana shunday leksika, albatta, kasbiy-ilmiy matnlarning asosiy unsurlaridir.

Ayni paytda kasb-hunarga oid soʻzlar va iboralar badiiy va publitsistik uslublarda qoʻllanishi va tegishli sohaga daxldor hududiy oʻziga xoslikni taʼkidlashga xizmat qilishi mumkin.

Iboralar tilning eng muhim tasviriy-uslubiy vositalaridan biridir. Ular nutq uslublarida turli xil vazifalarni bajaradi. Xususan, ilmiy va rasmiy uslublarda koʻpincha muayyan tushunchalarni nomlash uchun qoʻllanadi. Masalan, *qoʻl qoʻymoq, xulosaga kelmoq, qarshi chiqmoq, ovoz bermoq, qoʻl koʻtarmoq* kabi iboralar bunga misol boʻla oladi.

Iboralarning aksariyati obrazli tafakkur mahsuli boʻlib, kuchli koʻchma maʼno ifodasi bilan, yorqin emotsional-ekspressivligi bilan tilda yashaydi. Masalan: *tomdan tarasha tushganday, tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq, oyogʻini qoʻliga olmoq, oʻpkasini qoʻltiqarmoq, chumchuq pir etsa, yuragi shir etmoq, qosh qoʻyaman deb, koʻz chiqarmoq* kabi. Badiiy va publitsistik, shuningdek, soʻzlashuv uslublarida iboralar xilma-xil tasviriy-uslubiy vazifalarni bajaradi, bunga iboralardagi mavjud rang-barang uslubiy boʻyoq imkoniyat yaratadi.

37-mashq. Berilgan matndagi terminlarni aniqlab, ularning qo'llanilish holatlariga e'tibor bering.

Mexanika — tashqi kuch ta'sirida jismning fazoda harakatlanishi va muvozanatini o'rganish bilan shug'ullanadigan fan. Moddiy nuqta mexanikasi, moddiy nuqtalar tizimi mexanikasi, mutlaq qattiq jism mexanikasi, gruntlar mexanikasi va tutash muhit mexanikasi kabi bo'limlarga, bularning har qaysisi dinamika, kinematika va statika bo'limlariga bo'linadi. Mexanikaning mexanika qonunlarini amaliy masalalar — mashinalar, mexanizmlar va boshqa inshootlar yasashga tatbiq qilish bilan shug'ullanadigan sohasi amaliy (tatbiqiy) mexanika deb ataladi; inshootlar va ularning qismlarini mustahkamlik va ustuvorligini hisoblash usullarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan sohasi qurilish mexanikasi deyiladi. (*«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»*)

38-mashq. Abdulla Qodiriyning «Uloqda» hikoyasidan olingan parchani o'qing. Ot bilan bog'liq atamalarni toping va ularga izoh bering.

Ulug' hayitdagi hayitlikka oldirgan mo'g'ul egarcha bilan g'alaticha qilib toychamni egarladim. Tog'amga yalinib-yalpog'lanib oldirgan o'rus yuganni artib-surtib soldim-da, o'zim chetroqdan turib kam-ko'stini tutadim: quyushqoni ham o'rnida, egar ham yaxshi qo'ngan, qorinbog'i ham jips, yugan ham to'ralarnikidek! Lekin umuldirig'ining yo'qligi biroz ko'nglimni g'ash qildi. Anchagina o'ylab turganimdan keyin akamning yugan uchun asrab qo'ygan qayishi esimga tushib, sekingina yerto'ladan haligi qayishni olib chiqib, umuldiriq yasadim. Endi toycham juda ham gijinglab, xuddi to'ralarnikidek bo'lib ketdi. U yoq-bu yog'ini supurgandan keyin ustunga qantarib qo'ydim. Endi qoldi: oq jujuncha kamzulimni, o'rischa shimni, amirkon etikni, baxmal to'ppini kiyish... Ana shundan keyin otga minsak, chin to'racha bo'lamiz-da!

39-mashq. Gaplarni o'qing. Iboralar o'rtasidagi ma'nodoshlik va zid ma'nolilikka e'tibor bering.

1. Bu ishni kim qilsa-da, o'ziga to'q odam qilibdi! Qo'li uzun odam qilibdi! (*Tog'ay Murod*) 2. Uylanay desa, ba'zilarining qo'li kalta: ota-ona qari, chimildiq osguncha, ularni boqib turish kerak. (*Erkin A'zam*)

3. Endi mulla Fazliddin bo'yni yo'g'on beklardan ko'rgan yomonliklarini aytib bersa, Bobur uni himoyasiz tashlab qo'ymasligi kerak. (*P. Qodirov*)
4. Miryoqub bo'lsa, nima deyishga hayron bo'lib, boshi qotib o'tirardi. (*Cho'lpon*)
5. Nilufar miyasi g'ovlab ketayotganini sezib, sanchib og'rigan chakka tomirlarini siladi, bir nuqtaga tikilib, uzoq o'tirdi. (*O. Yoqubov*)
6. Bu ikkala qarindoshim bir-biriga joni achiydigan, bu qadar mehrlı ekan-u, men nima xayollarga borib yuribman! (*Murod Mansur*)
7. Sur'atga odamning ichi achiydi, har holda do'stimiz, hamshahrimiz. (*Erkin A'zam*)
8. Ikki g'arib bir yoqadan bosh chiqargan edik. (*Oybek*)
9. Nega qo'llamaylik, nega bir jon-bir tan bo'lmaylik?! (*Murod Mansur*)

40-mashq.

Berilgan iboralarning so'z yoki ibora shaklidagi ma'nodoshlarini toping va ulardagi uslubiy bo'yoqni izohlang.

Aqldan ozmoq, bino qo'yimoq, bir shingil, almisoqdan qolgan, miridan sirigacha, ichi qora, ko'zini yog' bosgan, mazasi qochdi, payini qirqmoq, oyog'ini tirab olmoq, podadan oldin chang chiqarmoq, «san-man»ga bormoq, joni halqumiga keldi, yuragini yormoq, qo'ldan ketmoq, «hash-pash» deguncha.

Tilimizda yangi paydo bo'lgan quyidagi faol so'zlarga e'tibor qiling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

BRIFING Rasmiy shaxslarning ommaviy axborot vositalari vakillari bilan rasmiy nuqtayi nazar bildirish yoki muayyan masaladagi xulosalarni qisqacha bayon etish maqsadidagi uchrashuvi.

DIVERSIFIKATSIYA Ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini ko'paytirish, kengaytirish.

MODERNIZATSIYA Zamonaviy talab va didga moslab o'zgartirish.

PARLAMENT Demokratik davlatlarda, asosan, saylov yo'li bilan tuziladigan oliy vakillik va qonunchilik organi.

STRATEGIYA Maqsadga erishishning uzoq muddatli rejasi; ijtimoiy-siyosiy hayotni taraqqiy qildirishni, shuningdek, boshqaruvni uzoq muddatli, to'g'ri va istiqbolli rejalashtirish. *Harakatlar strategiyasi*.

1. Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlarga qanday so'zlar kiradi?
2. Axborot-kommunikatsiya sohasiga doir terminlarga misol keltiring.

3. Milliy hunarmandchilikka oid qanday soʻzlarni bilasiz?
4. Qaysi nutqiy uslublarda iboralardan keng foydalaniladi?

41-mashq. «Oʻzbek xalq maqollari» kitobidan kasb-hunarga oid atamalar, iboralarni topib taqdimot tayyorlang.

Namuna: Tikkan **chevar** emas, **Bichgan** – chevar.
Hunari yoʻq kishidan, **Bigizi** bor **yamoqchi** yaxshi.

MUSTAHKAMLASH

Savollarga javob bering:

1. Adabiy til haqida tushunganlaringizni aytib bering.
2. Qanday til uslublarini bilasiz? Ularni bir-biridan qanday farqlaysiz?
3. Ogʻzaki soʻzlashuv uslubi qayerda va kimlar tomonidan ishlatiladi?
4. Rasmiy ish qogʻozlari qaysi uslubda yoziladi?
5. Matematika, fizika, kimyo, goeografiya kabi fanlarda oʻrgangan terminlaringizdan misollar ayting va ulardan qaysi uslubda foydalanishni tushuntiring.
6. Radio va televideniye orqali bolalar uchun beriladigan eshittirishlarni va koʻrsatuvlarni kuzatib borasizmi? Ularning tiliga eʼtibor qilganmisiz?
7. Oʻz shevangizda ishlatiladigan adabiy tildagidan farqli soʻzlarga misollar ayting.
8. Tarixiy asarlarni oʻqiganda, ularda qoʻllangan soʻzlarga diqqat qilganmisiz? Adiblar nima uchun oʻz asarlarida tarixiy soʻzlardan foydalanadilar?
9. Ota-onangiz, akalaringiz yoki opalaringiz qaysi kasb egalari? Ular oilada kasbga xos soʻzlarni beixtiyor ishlatib yuborganmi? Shu haqda gapiring.
10. Uslubiy boʻyoqning turlarini tushuntiring.
11. Ijobiy va salbiy boʻyoqli soʻzlarga misollar ayting.
12. Paronimlar haqida gapiring.
13. Kasb-hunarga oid soʻzlarning terminlardan farqini tushuntiring.

14. Arxaik va tarixiy soʻzlar nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
15. Bugungi kunda qayta faollashgan *vazir* soʻziga oʻxshash yana qanday soʻzlar bor?
16. Iboralardan qaysi uslublarda koʻproq foydalaniladi?

1-topshiriq. Matnni oʻqing, ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga xos oʻrinlarga eʼtibor qarating.

Amakim tajang, badjahl odam edi. Bir kuni u koʻchadan qogʻozga oʻralgan bir narsa koʻtarib kirdi. Men yugurib borib soʻradim:

- Opoqdada, qoʻlingizdagi nima?
- Goʻsht olib keldim, bolam, – dedi avval muloyimlik bilan.
- Qayerdan oldingiz?
- Bozordan.
- Kimdan?
- Toji qassobdan.
- Necha kilo?
- Bir kilo.
- Necha pulga oldingiz?

Yana uch-toʻrt savoldan keyin amakimning avzoyi buzildi. Yuzi oqarib, labi titrashga tushdi. Oxiri chidayolmay qoʻlidagi goʻshtni devorga uloqtirdi:

- Qutuldimmi?!

(E. Vohidov)

2-topshiriq. Oʻzbekcha kurash bilan bogʻliq atamalarga diqqat qiling. Dunyo tillariga kirib ulgurgan oʻzbek kurashi terminlari (masalan, *yonbosh*, *halol* kabi)ni sanang.

Polvonlarda kurash hadislarining oʻz nomi bor, hammasini esa «chil» deyishadi. Chilni koʻp biladigan polvonni «ilmi koʻp, amali koʻp» deb ham atashadi. Chillarning baʼzi birlari tojikcha, baʼzi birlari oʻzbekcha. Masalan, «pushburdor» degan chil bor, bu – yelkadan oshirib otish usuli. «Morpech» chili – raqibining oyogʻini oʻz oyogʻing bilan ilondek chirmab olib, burab yiqitish. Oʻzbekcha chillardan, «tuya chil» – mayda-chuyda harakat qilib oʻtirmay, raqibini toʻgʻridan toʻgʻri oyoq qoʻyib agʻdarish usuli. Chilning «ildirish», «qoqma», «siltov», «yotib otar», «choʻnqaytma» degan usullari ham bor. (Sh. Xolmirzayev)

3-topshiriq. Berilgan ilmiy matn parchasidagi tilshunoslikka oid terminlarni aniqlang va ularning ma'nosini tushuntiring.

Ma'lumki, tilshunoslikka oid nazariy adabiyotlarda olmosh so'z turkumi xususida boshqa so'z turkumlariga nisbatan noan'anaviy lisoniy qarashlar mavjud. Bunday qarashlar, albatta, olmoshlar turkumiga xos so'zlarning lingvistik tabiatiga bog'liq holda shakllangan. Ichi bo'sh so'zlar – ma'no qobig'i bo'sh so'zlarga olmoshlar va atoqli otlar kiritiladi. Olmosh va atoqli otlar pragmatik funksiyaga ega bo'lib, matn ichida ma'lum nutq vaziyati bilan aloqador ma'no ottenkalari bilan to'ldiriladi. (*M. Hakimov*)

4-topshiriq. «Tilimi tilni yorar» mavzusida matn tuzing.

MORFOLOGIK VOSITALARNI NUTQIY USLUBLARDA QO'LLASH

Topshiriq. Gaplarni o'qing, morfologik vositalarning uslubiy o'ziga xosligiga e'tibor bering.

1. Siz unda haqiqiy onalarni ko'rajaksiz. (*Cho'lpon*) 2. Safar hozirlig'ini ko'rgaysizlar! (*O. Yoqubov*) 3. O'zingizni bosing! – dedim quruqqina qilib. (*O'. Hoshimov*) 4. Do'ppidakkina osh qilib qo'yaman, aylanib ketay... (*O. Yoqubov*) 5. So'rang, do'ndiqchanning oti nima ekan? (*Oybek*) 6. O'zlari-chi? O'zlari shu darajaga yeta oladilarmi? (*Isajon Sulton*) 7. Shodligim ko'kka sig'mas, Bitmas baxtim bor manim. (*Hamid Olimjon*)

Siz bilasizki, grammatik qoidalar to'g'ri nutq tuzishning asosidir. Ammo aniq va ta'sirli nutq tuzish uchun grammatik vositalarning uslublarga xoslanishi, ma'no nozikliklari va ulardagi uslubiy o'ziga xoslik, uslubiy bo'yoqni ham hisobga olish zarur.

Xususan, morfologik shakllarning barchasi hamma uslublarda aynan bir xil qo'llanmaydi, ularning qo'llanishida uslubiy o'ziga xosliklar mavjud. Ularda emotsional-ekspressiv bo'yoq nisbatan kam, funksional

bo'yoq — uslubga xoslanish esa anchayin sezilarli bo'ladi. Masalan, kelasi zamon fe'lining *-ajak* qo'shimchasi ko'proq publitsistik uslubga xos, unda tantanvorlik ta'kidi yorqin aks etadi.

42-mashq. Uslubiy xoslangan morfologik vositalarni toping. Qanday subyektiv munosabat ifodalanayotganini ayting.

1. Ko'zlarimga buncha tikilding, ayt-chi, jon qiz, ne sirni bilding? (*E. Ne'matov*) 2. Og'a, sog' borsangiz, avval dadamlarga salom ayting. Yugurib chiqqan ul mushfiq Onamlarga salom ayting (*Hamza*) 3. Mansur haydovchi bilan ishchisini ochiq yuz-la qarshi olib va ularning «Qorda qolgan izlariga qaraganda, to'y bo'пти» degan gaplariga kamtarona jilmayib, mehmonxonaga taklif etdi. (*Sh. Xolmirzayev*) 4. Nechuk jamolingni mendin yashirasen! (*O. Yoqubov*) 5. Ko'zlar meni ettilar xumor, Tabassumlar yoqib qoldilar. (*B. Boyqobilov*) 6. Yo'qsa, tarix bir kun bizdan Olajakdir alqasos, Nasibamiz bo'lgay mudom: Eski hammom, eski tos. (*E. Vohidov*) 7. Usta qarigina, burni cho'tirroq, ammo juda so'zamol, mahmadona kishi edi. (*Oybek*) 8. Kamtarin bo'l, hatto bir qadam O'tma g'urur ostonasidan. Piyolani inson shuning-chun O'par doim peshonasidan. (*E. Vohidov*)

43-mashq. Uslubiy xoslangan morfologik vositalarni aniqlang.

1. Go'yo quyosh oyni kuzatganiday, O't bo'lib orqangdan kezmak-daman man. (*Hamid Olimjon*) 2. Bu atrofda unga teng keladiringan kim bor? (*Murod Mansur*) 3. Chunki boydan olinajak haqning shamolga uchganiga ishonar edi. (*Oybek*) 4. U yaralangan sher yanglig' hayqirib yubordi. (*Ulug'bek Hamdam*) 5. Shu uchun Salti: Men sizni olib ketgali keldim, aylanay! — dedi. Va ikki yosh bola nihoyasiz quvonchlar ichida yana bir-birlariga chirmashdilar... (*Cho'lpon*)

6. Qarilik gashtini maqtashdan ko'ra,
Muxbir bolam, uni bizlardan so'ra.
Mana, biz bu gashtni surayotirmiz,
Ertalab inqillab turayotirmiz,
Og'riqdan qaqshagan belimiz silab,
Kavushimiz sudrab, chunon imillab,
Belimiz changallab yurayotirmiz,
Qarilik gashtini surayotirmiz. (*E. Vohidov*)

44-mashq. Kelishik shakllarini ko‘makchi bilan almashtirish mumkin bo‘lgan so‘zlarni aniqlang.

1. Bolalar maktabga ketdilar.
2. Ko‘rganlarini qoyillatib aytib berdi.
3. Bu masalani telefonda hal qilib bo‘lmaydi.
4. Bu gullar senga atalgan.
5. O‘tmish voqealaridan so‘z ketdi.
6. U laqillab o‘tirishga emas, ishlashga kelgan.
7. Kasalligidan darsga kelmadi.
8. Xat yashil qalamda yozilgan edi.
9. Suvda oy nuri aks etardi.
10. U har kuni ishga mashinada kelardi.

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **tayyor** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

TAYYOR, muhayyo, shay, taxt, hozir. Ishlatish, foydalanish yoki boshqa narsa uchun naqd holatda.

Tayyor kengroq tushunchaga ega. *Muhayyo* ko‘proq yozuv uslubiga xos. *Shay* «*tayyor*» ma’nosini kuchli bo‘yoq bilan ifodalaydi. U biror narsaga har jihatdan mos holda tayyor ekanlikni bildiradi. *Taxt* so‘zi bu ma’noda ko‘proq jonli so‘zlashuvda qo‘llanadi va ma’noni *tayyor* so‘ziga nisbatan biroz kuchli bo‘yoq bilan ifodalaydi. *Hozir* bu ma’noda juda kam qo‘llanadi.

1. Qanday morfologik vositalarni bilasiz?
2. **-ajak** qo‘shimchasi ko‘proq qaysi uslubda qo‘llanadi?
3. **Yanglig‘, kabi, singari** kabi ko‘makchilardan qaysi birida uslubiy bo‘yoq kuchli?
4. **-lar** qo‘shimchasining qanday uslubiy ma’nolarini bilasiz?

45-mashq. Kelishik qo‘shimchalarining belgisi va belgisiz qo‘llanishiga oid misollar tuzing. Ularning o‘rtasidagi uslubiy farqlanishlarni aniqlang.

KO'PLIK QO'SHIMCHASI USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan gaplarda ko'plik shakllarining qanday ma'no ifodalayotganini aniqlang.

1. Sevguchi Farhod va Shirinlar haqidagi go'zal hikoya asrlar bo'yi yashab kelmoqda. (*Hamid Olimjon*) 2. Soat beshlarda pedagogika institutiga bordik. (*O'. Umarbekov*) 3. Qizlar o'zlari yasagan katta ipak koptokni Gulshanga berdilar. (*Abdulla Qodiriy*) 4. Gulshanlar kirgan hovli «qir qizlar» deb atalar edi. (*Abdulla Qodiriy*)

Ko'plik qo'shimchasi odatdagi miqdoriy ortiqlik ma'nosidan tashqari turli qo'shimcha ma'no nozikliklari, uslubiy ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Unutmaslik kerakki, miqdor aniq ko'rsatilgan holatlarda bu qo'shimchani qo'llanishi uslubiy xato sanaladi. Masalan, *o'nta kitoblar* tarzidagi birikmada odatdagi ko'plikni ifodalovchi *-lar* qo'shimchasi noto'g'ri ishlatilgan, uslubiy jihatdan to'g'risi *o'nta kitob* bo'lishi kerak.

Ko'plik qo'shimchasi ilmiy (qisman rasmiy) uslubdan boshqa uslublarda hurmat, kinoya-piching, kuchaytirish-ta'kidlash, taxminlash, umumlashtirish kabi turli uslubiy ma'nolarni ifodalash uchun ham qo'llanadi. Masalan: *Dadam keldilar* (hurmat); *Yigitcha «botir» bo'lib keldilar* (kinoya); *Bolalar quvonchlarga to'ldi* (kuchaytirish); *Alpomishlar maydonga tushdi* (umumlashtirish) kabi.

46-mashq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar tarkibidagi ko'plik qo'shimchalarining uslubiy vazifalarini ayting.

1. Do'stlarimga Ra'noning bu gapi chunonam go'zal dastak bo'ldiki, o'zlarini qushdek yengil sezganlaridan ochilib-sochilib, avvalgiday bordi-keldini avjlantirib **yubordilar**. (*Komil Avaz*) 2. Nomard ekan, chaldi bog'lab **qo'llarim**, Qiyo boqmay ko'z yosh tomgan yuzimga. (*Hamza*) 3. Ham yana Erhubbi bo'ludur tag'o, Ammamizning **erlaridur** Nurato (*Muqimiy*) 4. Qizlar majlisi – gullar, lolalar, to'tilar, **qumrilar** majlisi! (*Abdulla Qodiriy*) 5. Yosh **oybeklar** bayrog'in ko'taraylik balandga.

(A. Oripov) 6. Egila berib-egila berib, **bellarim** ogʻrib ketdi, kapitan uka. (Togʻay Murod) 7. Opa, **akamlarga** bir bogʻni koʻrsatib chiqaman, maylimi? (Oʻ. Umarbekov)

47-mashq. Koʻplik qoʻshimchasining grammatik koʻplik va uslubiy vazifa bajarib kelgan oʻrinlarni aniqlang.

1. Bakovul ularning belbogʻlarini boshqatdan boylab, omin deb fotiha berdi. (Said Ahmad) 2. Omon boʻlsak, hademay Samarqand-u Fargʻonalarga ham borib qolgaymiz! (P. Qodirov) 3. Yaproqlari oqshom shabadasida ohista silkinib turgan bir tup oʻrik tagidan burilib oʻtdi-yu, muyulishda koʻzdan gʻoyib boʻldi. (Oʻ. Hoshimov) 4. Shu soylarda suvlar urgil yuzingga sen. (Iqbol Mirzo) 5. Biz Kosonsoyda ular bilan soʻzlashdik. Maqsadlari urishish emas. (P. Qodirov) 6. Agar shartimizni qabul qilsalar, yolgʻiz bolamiz ikki boʻlib – ayni bizning muddaomiz; yoʻq, qabul qilmasalar, ul vaqtda ginalari oʻzlaridan boʻlsin, mana bu maslahatga nima deysan, xotin? (Abdulla Qodiriy) 7. Bir yerda muqim hayot kechirish bilan tinimsiz darbadarlik oʻrtasida qanchalar farq bor? – dedi mehmon. (Isajon Sulton)

48-mashq. Gaplarni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlardagi koʻplik shaklini tushirib koʻring va yuz bergan maʼnoviy oʻzgarishlarni izohlang.

1. U ellik yoshlarni qoralab qolgan, **yuzlarida** bitta ham ajini yoʻq, koʻhlik ayol edi. (Said Ahmad) 2. Oʻshanda ham, bu vagonda **qayoqlarga** ketayotganini emas, oʻsha Komilni oʻylardi. (Asqad Muxtor) 3. Soʻfi jim qoldi. Hatto **koʻzlariga** yosh kelganday boʻldi. (Choʻlpon) 4. Yigʻlayberdi. Sovun yuqi qoʻllari bilan **yuzlarimni, boshlarimni** silab yigʻladi. (E. Vohidov) 5. **Boshlarida** ulugʻvor shovullab daraxtlar mangu qoʻshiqlarini baralla aytar, **oyoqlari** ostida endi-endi toʻkilib, yer yuzini hali qoplab ulgurmagan xazonlar mayin shitirlar, **quloqlari** tagida sarin shaboda esib turar, yosh va baquvvat **vujudlari** sharobning yengil kayfidan mastona tebranib **borardilar...** (Ulugʻbek Hamdam) 6. Sen mador-sizlanib qolgan **oyoqlaringni** zoʻrgʻa koʻtarib, hovli eshigigacha bording. (Nazar Eshonqul) 7. Har bir kunda bir buyuk mazmun, Quyosh toʻkar **boshlaringga** zar, **Tojixonlar** tongi boshlangan Fargʻonadan Amuga qa-

dar... (*Hamid Olimjon*) 8. Muloyim qo'llarda ivib, suvga aylangandan keyin go'zal ko'zlarning supasida yonboshlashni muncha yaxshi ko'rarak ekan bu ko'kat! (*Cho'lpon*)

49-mashq.

Biror badiiy asardan **-lar** qo'shimchasining kesatiq, hurmat, umumlashtirish, gumon va ta'kidlash ma'nolarida qo'llangan o'rinlarni toping.

Quyidagi so'zlarning izohlarini esda saqlab qoling. Ularga ko'plik qo'shimchasini qo'shib ko'ring va ular ishtirokida gaplar tuzing.

KANIZ 1 Tutqun ayol; cho'ri. 2 Xon, amir va boshqa hukmdorlar saroyidagi xizmatchi ayol.

MUFTI(Y) Musulmonlarda oliy darajadagi ruhoniy; shariat qonunlarini talqin qiluvchi; fatvo beruvchi lavozimli ulamo.

RABOT 1 Mustahkamlangan qo'rg'onlarda soqchilar turadigan joy yoki bir-biridan ma'lum masofada joylashgan istehkom; qo'rg'on. 2 Savdo yo'llaridagi mustahkamlangan manzil, karvonsaroy. 3 Shahardan chetroqdagi turarjoy.

SUYURG'OL Shoh, xon, amir tomonidan amaldor va sarkardalarga saltanat oldida ko'rsatgan alohida xizmatlari uchun in'om qilingan yersuv, mol-mulk.

QIBLAGOH 1 Qibla tomon, qibla. 2 O'ta hurmatga loyiq kishi (masalan, ota) va unga murojaat shakli.

QURULTOY 1 Mo'g'ul va turkiy xalqlarda qadimdan mavjud bo'lgan turli harbiy kengashlar va majlislarning umumiy nomi. 2 O'zbekistonda hozir: biror soha vakillari ishtirokidagi respublika miqyosida o'tkaziladigan katta yig'ilish.

1. O'zbek tilida birdan ortiqlik qay tarzda ifodalanadi?
2. Ko'plik shakli qanday uslubiy ma'nolarni ifodalaydi?
3. **Yuz, ko'z, qo'l** kabi so'zlarga **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda, qanday uslubiy ma'no ifodalanadi?
4. Aniq miqdorni ifodalovchi sonlardan keyin ko'plik shaklini qo'llash mumkinmi?

50-mashq.

Biror badiiy asardan ko'plik qo'shimchasi uslubiy vazifalar bajargan 8 ta gapni ko'chirib yozing.

KELISHIK QO‘SHIMCHALARI USLUBIYATI

1-topshiriq. Berilgan so‘z birikmalaridagi kelishik qo‘shimchalarining qo‘shilishiga ko‘ra farqlarini aniqlang.

Osh yeng — oshni yeng — oshdan yeng.

O‘rik danak — o‘rik danagi — o‘rikning danagi.

2-topshiriq. Berilgan gaplardagi kelishik qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlarini aniqlang va ma’nosini izohlang.

1. Chappar urib gullagan bog‘in, O‘par edim vatan tuprog‘in. (*Hamid Olimjon*) 2. Biz shu yo‘llar tizginin qo‘lga olaroq... yer kurrasini boshin tang‘idik. (*G‘afur G‘ulom*)

Kelishik qo‘shimchalari belgili-belgisiz qo‘llanishi, bir-biri bilan almashinish imkoniyati, ayrim ko‘makchilar bilan ma‘nodoshligi, ayrimlarining qisqargan shaklda qo‘llanishi kabi bir qator xususiyatlariga ko‘ra turli uslubiy ma‘no nozikliklarining yuzaga chiqishiga imkoniyat beradi.

Masalan, tushum kelishigi belgili qo‘llanganda, obyektning ta‘kidlash ma‘nosi ifodalanadi, belgisiz bo‘lganda esa bu ta‘kid yo‘qoladi. Qiyoslang: *kitobni o‘qidi — kitob o‘qidi*. Yoki birikmada tushum kelishigi qo‘llanganda, obyektning barchasi nazarda tutilganligi, ayni o‘rinda chiqish kelishigi qo‘llanganda esa obyektning bir qismiga e‘tibor qaratilganligi anglashiladi. Qiyoslang: *choyni ichdi — choydan ichdi*. Yoki jo‘nalish kelishigining, masalan, *uchun* ko‘makchisi bilan ma‘nodoshligi asosida almashtirilishi ham ifodada uslubiy farqni yuzaga keltiradi. Qiyoslang: *do‘stimga oldim — do‘stim uchun oldim*.

Qaratqich va tushum kelishiklari qo‘shimchalari badiiy uslubda, xususan, she‘riyatda *-n* shaklida qisqargan holda qo‘llanishi va matnga ekspressivlik, poetik ohang baxsh etishi mumkin. Masalan: *Qarshimda yer sharin surati turar, Salmog‘i Quvaning anoricha bor*.

(A. Oripov) *Dengiz ortin yoritdi ilk bor Beruniyning aql mash'ali.*
(A. Oripov)

51-mashq. Berilgan gaplardagi kelishik qo'shimchalarini ko'makchilar bilan almashtirib ko'ring, ma'nosini izohlang. Ma'nodagi o'zgarishlarga e'tibor bering.

1. Qo'lida stakan, piyola ushlagan bemorlar suv ichgani buloq tomonga ketishyapti. (*Said Ahmad*) 2. Bu qutilarda bir kun oldin telefonda berilgan buyurtmaga binoan, qora, qizil ikra, yangi so'yilgan qo'y go'shti, qog'oz bankada qaymoq, apelsin, hind choyi, ko'k choy va qazi kabi noyob yemishliklar bor. (*Said Ahmad*) 3. Gulnor Nurining o'z oilasidagi voqealardan, bilgan-eshitganlaridan so'zladi. (*Oybek*) 4. Yorug' tushmaydigan, tashqaridan tiq etgan tovush kelmaydigan yakka zimiston xonada yotganimda xuddi shu otga o'xshab ko'rgan-kechirganlarimni eslab o'tirardim. (*Said Ahmad*) 5. Ular ham meni Hind sari chorlaydirlar, mamlakatni obod qilishni, ilm-u ma'rifatni yuksaltirishni o'ylaydilar. (*P. Qodirov*) 6. Bog'dan chiqish uchun bir necha odim yurgach, ishkom ichida poyaga suyanib turgan qizga ko'zi tushdi, uyalganidan bir zumda qizarib-bo'zarib ketdi, ketmoniga tikilib qadamini tezlatdi. (*Oybek*) 7. Agar u guldastani xotiniga deb olganda odamlar unga ajabsinib emas, havas bilan qarar edi. (*Ahmad A'zam*)

52-mashq. Berilgan gaplardagi ajratilgan so'zlarga qavs ichidagi kelishik shakllarini qo'shib ko'ring, ma'noda yuz bergan o'zgarishlarni izohlang.

1. Yo'lchiboy aka, **qayer (-ga, -dan)** qochasiz? (*Oybek*) 2. **Baxtim (-dan, -ga)** deymi, yo buning aksimi, Munisxon kiyim-kechakni yaxshi ko'radigan ayol ekan. (*O'. Umarbekov*) 3. Ilmiy **ishlaringiz (-da, -ga)** muvaffaqiyat! (*Erkin A'zam*) 4. **Chollar (-dan, -ning)** biri unga emas, jo'mragidan hovur chiqayotgan choynakka qarab gap boshladi. (*Said Ahmad*) 5. **Ot (-ga, -da)** juda epchil ekansan-ku, qizim! Barakalla-ye... (*Abdulla Qahhor*) 6. Juvon qo'lidagi **olma (-ni, -dan)** ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi. (*Abdulla Qahhor*) 7. Shunda u o'zining hozirgina **dala (-ga, -dan)** kelganini esladi. (*P. Qodirov*) 8. Ser-soya ayvonda Sattor Oyshaxonning **yoni (-ga, -da)** o'tirib mastava ichar

ekan, xotining yuziga qaray olmas, biror joyi unga tegib ketishidan cho‘chir, o‘zini majbur qilib, odob yuzasidan uzuq-yuluq gaplashar edi. (P. Qodirov) 9. Indamay konduktorning **yoni** (-ga, -da, -dan) o‘tib oldim. (O‘. Hoshimov) 10. Rais uka, sizni **ko‘rganim** (-dan, -ga) xursandman. (O‘. Umarbekov)

53-mashq.

Quyidagi gaplarda qo‘llangan ko‘makchilarni ma‘nodosh kelishik shakllari bilan almashtirib ko‘ring. Ma‘nodagi o‘zgarishlarni izohlang.

1. «Alvasti ko‘prik» tepasiga chiqib, shahar tomon shitob bilan ketdi. (Said Ahmad) 2. U supadan tushib, vazmin bosib bog‘ sari yo‘naladi. (Erkin A‘zam) 3. O‘smir o‘rtoqlari oldida uyalgani uchun ham uydan ketishga ahd qilgan. (Tohir Malik) 4. Anavi g‘it-g‘it mashina bilan To‘laganning adabini beraman. (O‘. Umarbekov) 5. Xatni Sobiraxon olib, ko‘k qalam bilan ostiga chizilgan yerini o‘qidi. (Abdulla Qahhor) 6. Rejissyor uchun bundan ortiq dahshat yo‘q edi. (Sh. Xolmirzayev) 7. Bolam, Shodmon shahardan kelgan, – deya entikdi. (Sh. Xolmirzayev)

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dan olingan quyidagi so‘zlarning izohlarini eslab qoling. Ular ishtirokida gaplar tuzing, kelishik qo‘shimchalariga e‘tibor bering.

KOSHIN 1 Chinniga o‘xshatib ishlangan, yaltiroq, naqshli g‘isht plastinkasi. 2 Bir-biriga zich qilib yopishtirilgan rang-barang shisha, marmar, tosh, yog‘och va shu kabilardan yasalgan surat yoki naqsh.

KULLIYOT Bir adabiy turga mansub asarlarning majmuyi, she‘riy to‘plam.

KUNGURA Qal‘a devorlari yoki imoratlar aylanasisga tishga o‘xshatib ishlangan me‘moriy bezak; dandana.

MADRASA Diniy oliy o‘quv yurti.

MAQBARA Qabr ustiga qurilgan me‘moriy inshoot yoki tosh tobut; dahma, sag‘ana.

1. O‘zbek tilida qaysi kelishik shakllari belgisiz qo‘llanishi mumkin?
2. Qaysi kelishik shakllari ko‘makchilar bilan ma‘nodosh bo‘la oladi?

3. Grammatik me'yorlarga ko'ra qaratqich kelishigi qaysi qo'shimcha bilan mutanosiblikda qo'llanadi?
4. Qaratqich kelishigi uyushtirish bo'laklarning har biriga alohida-alohida qo'shilsa, qanday uslubiy ma'no ifodalanadi?

54-mashq.

She'riy asarlardan kelishik shakllarining belgisiz va qisqargan qo'llanishlariga misollar toping. Kelishik shakllarining qisqartirilgan holati qaysi uslubda ko'proq uchrashini ayting.

SUBYEKTIV BAHO IFODALOVCHI QO'SHIMCHALAR USLUBIYATI

- 1-topshiriq.** Berilgan gapda qo'llangan erkalash shakli orqali so'zlovchining qanday subyektiv munosabati ifodalanayotganini aniqlang.

Ukajon, bemalol o'tib o'tiravering, — shunday deya Safar aka o'rtadagi xontaxtasiga turli noz-ne'matlar qo'yilgan chorpo-yaga ishora qildi. (A. Yo'ldoshev)

- 2-topshiriq.** Berilgan gaplarda qo'llangan kichraytirish shakllari orqali so'zlovchining qanday subyektiv munosabati ifodalanayotganini aniqlang.

1. Hikmatillo bu hazilkash yigitchaning puchug bo'lsa ham, allaqanday yoqimtoy chehrasiga qarab turibdi. (O. Yoqubov) 2. Toychoqlar hanuz o'ynoqlashini qo'ymas, goh to'xtab, uzoqlarga qarab qolishardi. (Isajon Sulton)

Tilimizda *-cha*, *-choq*, *-gina*, *-loq*, *-jon*, *-xon*, *-toy* kabi bir qancha qo'shimchalar mavjud bo'lib, ular subyektiv baho shakllari deb umumlashtiriladi. Ular kichraytirish-erkalash qo'shimchalari nomi bilan ham ataladi. Bu qo'shimchalar otlar va sifatlarga qo'shilib, shu so'zlar

ifodalagan narsa yoki tushunchaga soʻzlovchi (yozuvchi)ning subyektiv munosabatini bildiradi, yaʼni bu soʻzlarda ijobiy yoki salbiy uslubiy boʻyoqni yuzaga keltiradi.

Bunday qoʻshimchali soʻzlar koʻproq soʻzlashuv, badiiy va publitistik uslublarda kuzatiladi, ilmiy va rasmiy uslublarda esa ular juda nafaol, kam qoʻllanadi.

55-mashq. Kichraytirish shakllarining qoʻllanilishiga eʼtibor bering.

1. Yigitcha, tushmaysizmi? – dedi kimdir orqadan. (*Oʻ. Umarbekov*)
2. Kundoshlarning eng kichigi – bu dargohga tushganiga besh oygina boʻlgan kelinchak – ganjiravonlik Unsinoʻy chilim solib tutdi. (*Abdulla Qahhor*)
3. Oʻyinga mashgʻul boʻlib oʻtirgan olti-yetti yashar qizaloq soy yoqalab kelayotgan kishiga koʻzi tushib, shodon qiyqiradi: – Dadajon! Dadajon! (*Erkin Aʼzam*)
4. Iya, biz uning bobosi tengi boʻlsak, bu tirran-cha qizaloq ermak qilyaptimi? (*Said Ahmad*)
5. Mayli, kelib oʻtirsin – mana hovli, mana joy! Lekin manovi yetimchalaringni sudrab men qay goʻrga boray, ayt?! (*Erkin Aʼzam*)

56-mashq. Erkalash shakllarining qoʻllanilishiga eʼtibor bering.

1. Abdurazzoq ota dadam edi-yu, Onaginam edi Sharifaniso. (*E. Vohidov*)
2. Ammo... shunday joyga, bir musofir musulima, manavi bolakayning mushtipar onaginasini qanday tushib qoldi ekan? (*Murod Mansur*)
3. Voy shoʻrpe-shona-ye, voy shoʻrpe-shonagina-a! – dedi Qimmat momo. (*Togʻay Murod*)
4. Peshonaginam qursin, voy mani sharmandalar qilding-ku! (*Murod Mansur*)
5. Voy, voy, oyoqqinam tamom boʻldi. (*E. Vohidov*)
6. Mayli, buvijon, bular bir gap boʻlar. (*Ulugʻbek Hamdam*)
7. E ukajonim-ey, – deb kiftimdan quchdi Tavakkal. (*Sh. Xolmirzayev*)
8. Bu yogʻiga ehtiyot boʻlasiz-da, akajon, – deya hujjatlarni qaytib beradi serjant. – Oldinda yomon postlar bor! (*Erkin Aʼzam*)
9. Bu nom, bu rivoyatni sen ilk bor huv yozuvchi akaxoningdan eshitgansan; onda-sonda uchrashsalarining-da, ming yillik qadrdondek boʻlib qolgan edilaring. (*Erkin Aʼzam*)
10. Bogʻingiz katta hovliga qoʻshiladi, akaxonning topshirigʻi shunday! – deya hukm qildi Yormat. (*Erkin Aʼzam*)
11. Otaxon toʻrda taltayib oʻtirdi. (*Erkin Aʼzam*)
12. Bitta imorat nima boʻpti, oʻgʻiltoy, bu yelkalar qanaqa yuklarni koʻtarmagan. (*Sh. Boshbekov*)

57-mashq. Erkalash shakllarining ijobiy yoki salbiy bahoda namoyon bo'layotganini aniqlang.

1. Ha, endi, buvingnikiga ko'chib ketadigan bo'lsak, uyni tashlab ketamizmi, orqalab opketamiz-da, o'g'ilttoy! (*Sh. Boshbekov*) 2. Gird-atrofini tomoshapechak qurshagan, qo'g'irchoqdek yasatig'liq ayvonchasida bu dunyoning g'am-u g'urbatlaridan yiroq, mangu navqiron opaxonimiz desakmikan, onaxonimiz desakmikan (garchi buvimiz tengi bo'lsa-da!), kaftlarini juftlashtirgancha, barmoqlarini qisirlatib muqom bilan o'yin tushmoqda. (*Erkin A'zam*) 3. Onaxonimiz ta'rifga sig'maydigan ayol edilar, shuncha odam bekorga kelgani yo'q! (*Erkin A'zam*) 4. Opaxon, xo'jayiningiz u yoqda gullab qo'yibdilar: shu ustun tagida xazina bormish. (*Tohir Malik*) 5. Sen shunaqa mo'mintoyliging bilan hammani yengib kelgansan. Bu qiliq menga o'tmaydi, bilib qo'y. (*Tohir Malik*) 6. Yo'q, unday demang. Bir aqlli, bir mo'mintoy bola bo'libdi Yodgormurodingiz. (*Murod Mansur*) 7. Yigitchaning shu «xon» degan qo'shimchasida «mening Zebinisam» degan ma'nodagi bir maqtanish, bir g'urur ohangi bor edi. (*Cho'lpon*)

58-mashq. Berilgan gaplardagi so'zlarda subyektiv baho qo'shimchalari ifodalayotgan ma'nolarni izohlang.

1. Aylanayin oqchamdan, Lablari qaymoqchamdan, Bay-bay ekan ko'ylakchasi, Ko'ylakchasi-mo'ylakchasi, Chiqa qolsin mo'ylabchasi. («*Bolalar folklori*») 2. Hamma «kattakonning kuchugi» deb atay boshlagan bu maxluq, aslida, jimitdekkina laycha yo jo'n-jaydari ko'ppak emas, naqd yo'lbarsdek keladigan bir balo! (*Erkin A'zam*) 3. O'zingiz uyga kirib andakkina damingizni olsangiz-chi, aylanay! Yo'ldan kelgan odam! (*Erkin A'zam*) 4. O'zlari shiringina taom pishirib yeb, kechqurun boyga g'ozi yo'q, suyuq osh tayyorlab qo'yishar ekanlar. (*Oybek*) 5. Tentakkinam Hamroalini topib kelib, issiq-sovug'idan xabar olib turinglar. (*Said Ahmad*) 6. Samolyot uchishiga to'rt soat qolganda, Aziztoyning hujjatiga pechat yumshoqqina qilib bosildi. (*Xurshid Do'stmuhammad*) 7. Laylak dedim-ku, jinnivoy, — deb ohista egilib, o'g'lining yuzidan o'pdi. (*O'. Hoshimov*) 8. Birpasda darcha-darvozalardan chiqib kelgan yetti-sakkiz bolakay Habibullani o'rab olishdi. (*Sh. Xolmirzayev*) 9. Chol turib, ko'ziga yosh oldi: — Afv et, bo'talog'im! (*Sh. Xolmirzayev*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **avaylamoq** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma‘no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

AVAYLAMOQ, ayamoq, ehtiyotlamoq, ehtiyot qilmoq, ardoqlamoq, e‘zozlamoq, e‘zoz etmoq, papalamoq (po‘palamoq). Ehtiyot holda tutmoq, ehtiyot bilan munosabatda bo‘lmoq.

Avaylamoq, asosan, «tashqi ta’sirdan, tashqi ta’sir natijasida biror narsa bo‘lishdan ehtiyot qilish» ma’nosida qo‘llanadi. Bu so‘zda ehtiyotlash darajasi *ayamoq, ehtiyot qilmoq* so‘zlaridagiga nisbatan kuchliroq. *Ayamoq* «tashqi ta’sir natijasida biror narsa bo‘lishdan, shuningdek, yo‘qolish, sarflanish kabilardan ehtiyotlanish» ma’nosida ham qo‘llanadi. *Ehtiyotlamoq, ehtiyot qilmoq* so‘zlarining ma’no xususiyati ularning o‘zagi (*ehtiyotdan*) anglashilib turadi. Bular «tashqi ta’sir yoki biror sabab bilan biror narsa bo‘lishdan ehtiyot holda tutmoq» ma’nosida qo‘llanadi. *Ardoqlamoq* oddiy so‘zlashuvda kamroq uchraydi. Bu so‘zda g‘amxo‘rlik, hurmat munosabati ham aks etadi. *E‘zozlamoq, e‘zoz etmoq* kitobiy uslubga xos, unda g‘amxo‘rlik munosabati yana ham kuchliroq bo‘ladi. *Papalamoq* so‘zlashuv nutqiga xos, suyish munosabati aks etadi.

1. Kichraytirish-erkalash shakllariga misollar keltiring.
2. Kichraytirish shakllari qanday uslubiy ma’nolarni ifodalashi mumkin?
3. Erkalash shakllari «erkalash», «hurmatlash»dan tashqari yana qanday uslubiy ma’nolarni ifodalashi mumkin?
4. **-gina, -kina, -qina** qo‘shimchalari egalik shakllaridan oldin yoki keyin kelganda, qanday uslubiy ma’nolarni namoyon etadi?

59-mashq.

So‘zlarga **-gina, -kina, -qina, -xon, -jon, -boy, -bek, -toy, -oy, -poshsha, -bibi, -nisa, -bonu** kabi qo‘shimchalarni qo‘shing va ular ishtirokida gaplar tuzing. Bu qo‘shimchalar ifodalaydigan subyektiv baholarga diqqat qiling.

ZAMON QO‘SHIMCHALARI USLUBIYATI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi zamon shakllarining ma’nolarini aniqlang.

1. – Yur, ketdik. Qorning to‘qmi? – dedi Habibulla. (*Sh. Xolmirzayev*)
2. Men ertaga ketyapman, Farhod. (*Erkin A’zam*)
3. Buvasi gapiradi, Mamedali tinglaydi. (*O‘. Umarbekov*)

2-topshiriq. Quyidagi gaplarning qaysi nutqiy uslubga xosligini aniqlang.

1. Shunda sizni azob emas, rohat kutadi.
2. Shunda sizni azob emas, rohat kutajak.
3. Bir kun bu alamlar unutiladi.
4. Bir kun bu alamlar unutilgay.

Siz bilasizki, fe’lning zamon shakllari benihoya rang-barang bo‘lib, ular nutqda ifodalangan harakat yoki holatning uch zamon (*o‘tgan, hozirgi, kelasi*)dan birida voqelanishini bildiradi. Ammo nutq tuzishda shuni ham hisobga olish kerakki, nutq vaziyati, ifoda maqsadi, umuman, uslub taqozosiga muvofiq zamon shakllari almashinishi, muayyan bir zamoni ifodalovchi qo‘shimchalardagi o‘ziga xosliklarga ko‘ra ulardan biri tanlanishi mumkin.

Masalan, quyidagi misollarda *-di* qo‘shimchasi bilan yasalgan o‘tgan zamon shakli so‘zlashuv uslubi taqozosiga ko‘ra kelasi zamon ma’nosida qo‘llangan: *Xo‘sh, anovi divanni nima qildik?* (*Erkin A’zam*) *Bu yerda bo‘lgan bahslar shu eshikdan chiqmasin, ma’qulmi, nima dedingiz?* (*Ahmad A’zam*)

Hozirgi zamon shaklini yasovchi *-yotir, -yap, -moqda* qo‘shimchalari ma’nodosh, ammo ular nutqiy uslublarga xoslanishi, uslubiy bo‘yog‘iga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Ulardan *-yap* ko‘proq so‘zlashuv uslubiga xos, *-yotir* va *-moqda* qo‘shimchalari esa poetik nutqda, badiiy uslubda ko‘proq qo‘llanib, tantanavorlik, ko‘tarinkilik bo‘yog‘ini namoyon qiladi. Kelasi zamon shaklini yasovchi *-ajak* qo‘shimchasi ham ana shunday tantanavorlik, ko‘tarinkilikni ifodalaydi.

Ilmiy uslubda hozirgi-kelasi zamon shakli (-a, -y qo'shimchasi) ning qo'llanishida ham uslubiy o'ziga xoslik mavjud. Bu shakl aniq zamoni emas, balki, umuman, zamoni, odatiylikni bildirish uchun ham qo'llanadi. Masalan, *predmetning belgisini bildiruvchi so'zlar sifat deyiladi; kesim gapning markazi hisoblanadi; ega bosh kelishikdagi so'z bilan ifodalanadi* kabi ifodalarda buni ko'rish mumkin. So'zlashuv va boshqa uslublarda ham bunday holat *odam gapiradi, qush uchadi, pichoq kesadi* singari qo'llanishlarda kuzatiladi.

60-mashq. O'tgan zamon shakllarining qanday uslubiy vazifa bajarayotganini aniqlang.

1. Shu, Boboqul bilan Mamat polvon juda lanj ekan, nima dedingiz, Bo'ri polvon? (*Tog'ay Murod*) 2. Saidxon aka, bu qanday ko'rgilik-a? Endi men nima qildim? Men o'lsam, endi kim yig'laydi onam deb? (*O'. Umarbekov*) 3. Xo'p, mayli, hozir boshingizni qotirmay, men ketdim. (*Tohir Malik*) 4. Uf-fl! Nima qildim-a! Boshim qotdi-ku! (*E. Vohidov*) 5. Endi nima bo'ldi orzu, shirin xob, Ezgu xayollarim aylaymi hamdam? (*E. Vohidov*) 6. Choyni ichib, maslahatni bitirib, Go'ro'g'li bu so'zni aytib turibdi. (*Fozil Yo'ldosh*)

61-mashq. Hozirgi zamon shakllarining qanday uslubiy vazifa bajarayotganini aniqlang.

1. Men bu mehmonni kuzatib borayotirman, – dedi kampir. (*Cho'lpon*) 2. Samovardagi choyxo'rlar ermak qilib, polvonning kelini ikkita «Volga»ni qulog'iga ilib yuribdi deyishyapti. (*Said Ahmad*) 3. Men astoydil gapirayotirman. Xudo bitta, so'z bitta! (*Cho'lpon*) 4. Bir vaqt qarasam, yig'layapman. Keyin asta uyga kiraman degan edim, haligi itlar yana uvlab yubordi. (*Sh. Xolmirzayev*) 5. Menga yordamning keragi yo'q edi. Dastpanjam hali uzun, yoz deyman, yozmasa, ketiga bir tepaman, uchib ketyapti. (*Ahmad A'zam*) 6. Tashvish ustiga tashvish. Biridan qutulmay, boshqasi oyoq ostidan chiqib kelyapti. (*Murod Mansur*) 7. Bir kuni ko'chada ketayotsam, Umri bir bosh uzum ko'tarib kelyapti. (*Abdulla Qahhor*)

62-mashq. Kelasi zamon shakllarining qanday uslubiy vazifa bajarayotganini aniqlang.

1. Xodimlarning aytishib qolganlari, tartibsizlik yo kechikishlarini, iloji bo'lsa, ko'rib ko'rmaslikka oladi, ustidan chiqib qolsa, noiloj astoydil kuyunadi: «Tartib yaxshi-ku, nima qilamiz buzib, a?» (*Ahmad A'zam*) 2. Bir to'yda Gulandomga ko'zi tushadi-yu, halovatini yo'qotadi. Yotsa ham, tursa ham ko'zidan Gulandom ketmaydi. (*Said Ahmad*) 3. Ha, yuzga yaqin odam begimning xizmatida bo'lgay. (*P. Qodirov*) 4. Zaynab o'zining muhabbatini eriga faqat kundoshi kelib yetar oldida e'lon qiladir. (*Abdulla Qodiriy*) 5. Ko'cha tomondan traktorning kelib to'xtagani eshitiladi. Ko'p o'tmay bir qop narsani orqalab Qo'chqor kirib keladi. (*Sh. Boshbekov*) 6. Do'xtirlar qatorma-qator yurib, bittama-bitta bosh tekshiradi: yara-chaqasi yo'qmi, bo'lsa, yuqumli kal emasmi? Yonidagi sherigi ism-familiyalarni yozib boradi. Oxirida mash'um hukm o'qiladi. (*Erkin A'zam*) 7. Endi sen chorlasang, toki tanda jon Labbay deyajakman, Vatan, onajon. (*A. Oripov*)

A. Hojiyevning «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»dan olingan **azob** so'zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma'no nozikliklarini eslab qoling. Bu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

AZOB, aziyat, jabr, jaf, ozor, zahmat, alam, iztirob, uqubat, sitam.

Ruhiy yoki jismoniy qiynoq.

Azob keng tushunchaga ega, u «ruhiy va jismoniy qiynoq» ma'nosida ham, «o'zga tomonidan bo'ladigan, shuningdek, biror narsadan bo'ladigan qiynoq» ma'nosida ham qo'llanaveradi. *Aziyat*, asosan, yozma nutqda va o'qimishli, katta yoshdagi kishilar nutqida qo'llanadi. *Jabr* so'zida belgi darajasi *azob* so'zidagiga nisbatan kuchli va bu so'z, asosan, «inson tomonidan bo'ladigan azob» ma'nosida qo'llanadi. *Jaf* mustaqil so'z holida juda kam qo'llanadi. Ko'pincha *jabr* so'zi bilan juft so'z holida (*jabr-jaf*) yoki *qilmoq* fe'li bilan birga qo'llanadi. *Ozor* so'zida belgi darajasi *azob*, *jabr* so'zlariga nisbatan kuchsizroq. Bu so'z ham mustaqil holda juda kam qo'llanadi. *Zahmat* mehnat bilan bog'liq azobni bildiradi. *Alam* bu ma'noda kam qo'llanadi. *Iztirob*, asosan, «ruhiy azob» ma'nosida qo'llanadi va unda belgi darajasi *azob* so'zidagiga nisbatan kuchliroq. Oddiy so'zlashuvda deyarli qo'llanmaydi. *Uqubat*, *sitam* so'zlari yakka holda juda kam ishlatiladi. *Uqubat* so'zi, ko'pincha, *azob* so'zi bilan, *sitam* so'zi *jabr* so'zi bilan juft so'z holida qo'llanadi.

1. Kelasi zamonning badiiy uslubga xoslangan shakllari bormi?
2. Hozirgi zamon qo‘shimchasi **-yap** ko‘proq qaysi uslubda qo‘llanadi?
3. Poetik nutqda – badiiy uslubda ko‘p qo‘llanib, tantanavorlik, ko‘tarinkilik bo‘yog‘ini namoyon qiladigan zamon qo‘shimchalarini ayting.
4. Ilmiy uslubda hozirgi-kelasi zamon shaklining qaysi shakli qo‘llanadi?
5. Qaysi zamon shakllari aniq zamonni emas, umuman, zamonni, odatiylikni bildirish uchun ham ishlatiladi?

63-mashq.

Matnni o‘qing. Zamon shakllarining qo‘llanishiga e‘tibor bering. Zamon ma‘nosi ko‘chgan o‘rinlarni aniqlab, ularni muvofiq shakllar bilan almashtiring. Ma‘nodagi farqlanishni tushuntiring.

Hov ana, bir qaldirg‘och to‘g‘riga qarab o‘qdek otilib boradir, uchgan yo‘lida vijir-vijir sayrab ham qo‘yadir. Qaldirg‘ochning qayg‘usi yo‘q, suyganining oldiga tezroq yetish uchun shoshadirgandir: sayrog‘i ham suyganining ko‘rish shodligi uchundir... Men ham shu qaldirg‘ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim... Bu oshishlar, bu kechishlar o‘zga vaqtlarda Otabek uchun huzur va oshiqish bag‘ishlagan bo‘lsalar, bu gal uni nafratlantiradirlar, bormay qaytish fikri halidan-hali ko‘ngliga kelib turadir. Uzoqda qo‘sh haydab yurgan yigitning ashulasi eshitiladir: «Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!» Ruhlik, kuchlik ko‘krakdan chiqqan bu ashula tevarakni zir-rettirib yuborgandek, Otabekka ham boshqacha bir ta’sir beradir. Go‘yo bu dehqon uning istiqbolidan hikoya qilgandek bo‘ladir. Bu bayt dehqonning og‘zidan yana takrorlanib, tag‘in tevarakni yangiratadir. Endi Otabekning ko‘nglidan bir gap ham o‘tib ketadir: «Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!» O‘zining sirlik ma‘nosiga Otabekning istiqbolini olib ko‘ringan bu bayt, nihoyat, uni yig‘latadir. Ko‘z yoshlari yuzi orqali egarining qoshiga va otining yoliga toma boshlaydir. (*Abdulla Qodiriy*)

SHAXS-SON QO‘SHIMCHALARI USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan gaplardagi shaxs-son shakllarini qaysi shaxs-son ma’nosida qo‘llanganligiga diqqat qiling.

1. Borib so‘rasang, o‘shqirib beradi. Qo‘rqasan odam... (*Cho‘lpon*)
2. O‘zicha bir balolarni javraydimi-yey! Qochib ketging keladi. (*Erkin A‘zam*)
3. Xo‘p, dedik-ku, opovsi, bitta gapdan qolsak o‘libmizmi... (*Sh. Boshbekov*)
4. A‘lo she‘r! – dedim. – Shunaqa. Bo‘sh vaqtda yozamiz, – dedi u. (*Sh. Xolmirzayev*)
5. – Oxiridan kelavering, O‘rmonboy, bu yog‘ini bilamiz! – deydi Soli baqiroq betoqatlik bilan. (*Erkin A‘zam*)
6. O‘libmizmi, akaxon, bizam tushunamiz, ishingiz nozik, ha. (*Tohir Malik*)

Fe‘lning shaxs-son qo‘shimchalari harakatning bajaruvchi shaxsini va bu shaxslarning miqdorini ko‘rsatadi. Ammo bu qo‘shimchalarining qo‘llanishida bir qator uslubiy holatlar mavjud, bu holatlarda muayyan uslubiy ma’nolar, ma‘no nozikliklari yuzaga keladi.

Xususan, so‘zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda birinchi shaxsning ko‘plik shakli shu shaxsning birligini ifodalash uchun qo‘llanadi, bunda kamtarlik yoki manmanlik, kinoya-kesatiq kabi uslubiy ma’nolarni ifodalaydi. Masalan: *Mana keldik, – dedi u ichki bir hayajon bilan. (Tohir Malik) Jahongir «Hozir ko‘ramiz» deb, boshqaruv stoliga qaytdi. (Tohir Malik) Bu maqolni biz ham bilamiz, – dedi Shoto‘ra. (Sh. Xolmirzayev)*

Ikkinchi shaxsning birligi va ko‘pligini ifodalovchi *-san* va *-siz* qo‘shimchalarining qo‘llanishidagi uslubiy holat shundan iboratki, *-siz* hurmat ifodalashga, ya‘ni «sizlash»ga ham ixtisoslashgan, *-san* esa «senlash»ga ixtisoslashgan. Masalan: *Mansur aka, mana, siz ham, harqalay, uncha-muncha narsani ko‘rgansiz. (Sh. Xolmirzayev) Otingni qamchila, bo‘lmasa, quruq qolasan! (Said Ahmad)*

Nutqda hurmatni va hurmatsizlikni yanada kuchliroq ifodalash zaruriyati tug‘ilganda, *-siz* va *-san* qo‘shimchalariga *-lar* ko‘plik qo‘shimchasi ham qo‘shiladi. Masalan: *Voy, bo‘ylaringiz-*

ga tasadduq. Xush kelibsizlar. (Said Ahmad) Nima, hammang mum tishlaganmisanlar, nega javob bermaysanlar? (O‘. Umarbekov) Shuningdek, buyruq-istak maylidagi -ing qo‘shimchasi ham hurmat ma‘nosini ifodalaydi, ayni paytda ko‘pchilikni «sizlash» ma‘nosida -inglar, ko‘pchilikni «senlash» ma‘nosida esa -laring qo‘shimchasi ishlatiladi. Masalan: Sizlar ketaveringlar, orqalarindingdan yetib boraman! (Abdulla Qahhor) Bu bolaga yetti yot begona edilaring-ku! Amaldor bo‘lgandan keyin g‘imirlab qoldilaringmi? Qani, jo‘nalaring! (Said Ahmad)

64-mashq. Shaxs-son va mayl shakllarining uslubiy jihatlariga e‘tibor bering. So‘zlovchining nutq tuzishdan maqsadini tushuntiring.

1. Menga holiroq joy bering, keyin o‘sha odamni sekin chaqirasiz. (Tohir Malik) 2. Chiroyli joylar ko‘p, qarab to‘ymaysan kishi. (O‘. Umarbekov) 3. Shahardagi kattadan kichik erta-yu kech quloq-miyamni yeydirki, hoy, marg‘ilonlik keliningiz keldilarmi? (Abdulla Qodiriy) 4. Ishga borib kutasan o‘sha narsani, uyga kelib kutasan — behuda. Goho boshingni devorga urging keladi — shoyad biror yangilik ro‘y bersa!.. (Erkin A‘zam) 5. U bilan do‘st bo‘lishni ham, bo‘lmaslikni ham bilmay gangib yurasan. Niyoz xuddi shu toifadan. (Tohir Malik) 6. Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi? (O‘. Hoshimov)

65-mashq. Uslubiy maqsadlarda qo‘llangan shaxs-son va mayl shakllarini uslubiy betaraf shakllar bilan almashtiring va ma‘nodagi o‘zgarishlarni ayting. Nega so‘zlovchi atay shunday shakllardan foydalanadi?

1. Endi yangi kanizaklari bor. Bunisiga ruxsat bersalar. Yoshi o‘tmay turib, bir joyga bersak... (Cho‘lpon) 2. Endi, ijizat etsalar, bir-ikki so‘raydurgon gapimiz ham bor. — So‘rang, ota. (Tohir Malik) 3. Nazm tuz, Erkin, axir, Erkin zamondir bu zamon. (E. Vohidov) 4. Shunaqa ham uxlaydimi odam degan? Tur, aylanay, bolam. (Cho‘lpon) 5. Iya, salomat bo‘lsinlar, ikkovi bitta odam-ku! — Yo‘g‘-ey! — Ha, Saltikov-Shchedrin deganday gap-da! (Tog‘ay Murod) 6. Assalomu alaykum, taqsir! Xush kelibsiz. (Cho‘lpon) 7. Xush ko‘rdik! Sizlarga ming-ming rahmat, O‘rmonjon! — dedi Botir

cho‘pon. (*Sh. Xolmirzayev*) 8. E-e... kelsinlar, kelsinlar. Qadamlariga hasanot! (*O. Yoqubov*) 9. Bu men, akosi, tanidilarmi? (*O. Yoqubov*)

66-mashq. Mayl bilan bog‘liq holatda shaxs-son shakllari orqali subyektiv munosabat ifodalanishiga e‘tibor bering. Subyektiv ma‘no ifodalanishini izohlang.

1. Nazoratchi kelib, sim to‘siqning beriyog‘ida to‘planib qolgan tomoshabin mahbuslarga, ketinglar deb buyurdi. (*Said Ahmad*) 2. Qani, ketlaring endi! (*O‘. Umarbekov*) 3. Qani, turinglar, bolalar! (*Ulug‘bek Hamdam*) Endi gap shu: qimirlamay turlaring. (*Tohir Malik*) 4. Sinchiklab ishlanglar. Men o‘zimda bo‘laman (*Tohir Malik*) 5. Nimaga qaqqayib turibsanlar?! Ishlaring! (*Tohir Malik*) 6. Ey birodarlar, zaril gaplaring bo‘lsa, aytinglar. (*Tog‘ay Murod*) 7. Takliflaring bo‘lsa, aytlaring. (*Tohir Malik*)

A. Hojiiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **ayyor** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma‘no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

AYYOR, mug‘ombir, hiylagar, quv, ustomon, makkor, dog‘uli, mo‘ltoni, qilvir(i), shayton, tulki, tullak, qirriq, xirpa, maston. Aldab, chalg‘itib, har qanday ishni o‘z foydasiga hal qiladigan makr-hiylaga usta.

Ayyor, quv, mug‘ombir so‘zlari odamga va ayrim boshqa jonivorlarga nisbatan ham qo‘llana oladi. Qolganlari esa bu ma‘noda faqat odamga nisbatan qo‘llanadi. *Ustomon, hiylagar* so‘zlarining ma‘nosi uning o‘zagidan anglashilib turadi. *Mug‘ombir* so‘zida belgi darajasi *ayyor* so‘zidagiga nisbatan biroz kuchsiz. *Quv* so‘zida belgi darajasi kuchliroq. *Dog‘uli, mo‘ltoni, qilvir(i), makkor* so‘zlarida ham belgi darajasi kuchli. Lekin bu so‘zlar nisbatan kam qo‘llanadi. *Shayton, tulki, tullak, qirriq, xirpa* so‘zlari «ish ko‘rgan ayyor» ma‘nosida qo‘llanadi. *Maston* so‘zi folklor asarlarida va ayrim shevalarda uchraydi.

1. Shaxs-son shakllarining grammatik xususiyatlarini aytib bering.
2. Qaysi shaxs-son shakllari «sizlash»ga hamda «senlash»ga ixtisoslashgan?

3. Nutqda hurmatni va hurmatsizlikni yanada kuchliroq ifodalash zaruriyati tug‘ilganda, **-siz** va **-san** qo‘shimchalariga qaysi qo‘shimcha ham qo‘shiladi?
4. Shaxs-son ma’nolarining ko‘chishi ko‘proq qaysi nutqiy uslublarda kuzatiladi?

67-mashq. Qavs ichida berilgan shaxs-son qo‘shimchalaridan mosini qo‘yib, gaplarni o‘qing va ko‘chiring.

Biz olis-olislarda qolgan ona yurtni, do‘ppi bilan suv ichgan buloqlarni, tizzadan tuproq kechib yurgan qishloq ko‘chalarini sog‘ina (**-man**, **-siz**, **-miz**). Do‘ppi-do‘ppi o‘rik terib, qizlarga tutgan chog‘larimiz, o‘mbaloq oshib o‘ynagan soyliklar, suv sepishib cho‘milishgan anhorlar ko‘z oldimizdan ketmay (**-gan**, **-di**, **-gan ekan**). Kechalari dashtdagi chaylalarda bir-birimizning pinjimizga suqulishib yotarkanmiz, butun vujudimiz bilan kindik qonimiz to‘kilgan ona tuproqqa talpina (**-siz**, **-man**, **-miz**). (O. Yoqubov)

INKOR IFODALOVCHI MORFOLOGIK VOSITALAR USLUBIYATI

1-topshiriq. Inkor ma’nosining ifodalanishiga diqqat qiling.

1. Yormat butun voqeadan yaxshi xabardor bo‘lishiga qaramay, tabiiy, aytmadi. (*Oybek*) 2. Dadang seni qidirib ketib, mana, haliyam qaytgani yo‘q. (*Erkin A‘zam*) 3. Hamroyev hech qachon majlisga borgan emas, ammo fursati bo‘lganda, bir tayyorlanib bormoqchi. (*Abdulla Qahhor*)

2-topshiriq. Inkor ma’nosini ifodalovchi birliklarni aniqlang.

1. Ammo mendan so‘rasang, Marg‘ilondagi na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo‘lmoqqa eng muvofiq kishilar edi. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Otabek na Yusufbek hojiga, na O‘zbek oyimga va na Hasanaliga Marg‘ilondan tez qaytib kelish sababini aytmagan. (*Abdulla Qodiriy*) 3. Kim bilmaydi buni! Kimga kerak, ayting! (*Asqad Muxtor*)

Tilimizda inkorni ifodalovchi morfologik vositalar sifatida fe'ning bo'lishsizlik shaklini yasovchi *-ma* qo'shimchasini, *emas*, *yo'q* kabi so'zlarni, shuningdek, *na...*, *na* yordamchisini ko'rsatish mumkin. Bu vositalar turli nutqiy uslublarda qo'llanib, bir qator uslubiy ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan, fe'ning bo'lishsizlik shaklini yasovchi *-ma* qo'shimchasi so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda tasdiqni, tasdiqning kuchli ta'kidini ifodalashi mumkin. Ritorik so'roq gaplar tarkibida bu qo'shimcha ko'proq uchraydi va tasdiqni kuchaytirib ko'rsatadi. Masalan: *Rahimov g'animga tashlangan chog'da Alpomish shiddatin payqamagan kim?! (A. Oripov)* («Hamma payqagan» degan fikr yorqin ifodalangan).

Bo'lishsizlik ifodalovchi *-ma* qo'shimchasi fe'l tarkibida *-moq*, *-moqda*, *-moqchi* kabi qo'shimchalar mavjud bo'lganda, fe'lga qo'shila olmaydi, bu o'zbek nutqiy odatida yo'q. Masalan, *kelmamoq*, *kelmamoqda*, *kelmamoqchi* kabi qo'llanishlar mumkin emas.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarining har ikki qismi, ya'ni ham yetakchi, ham ko'makchi fe'lga bu qo'shimcha qo'shilganda ham, inkor emas, balki qat'iy tasdiq ifodalanadi. Masalan: *Dushmani yengmay qo'ymaydi* («albatta, yengadi» ma'nosida); *Hech kim bilmay qolmaydi* («albatta, hamma biladi» ma'nosida).

Na..., *na* yordamchisi inkor bog'lovchisi sifatida ham, inkor yuklamasi sifatida ham inkorning kuchli va qat'iy ifodalanishiga xizmat qiladi, nutqning emotsional-ekspressivligini kuchaytiradi.

Inkor ma'nosi ba'zan so'zlashuv uslubida, demakki, badiiy uslubda ham ohang (intonatsiya) yordamida ifodalanishi mumkin. Masalan: *Bir kuni egarga o'ngarib, opqochaman-ketaman, — dedi o'tni tizzasiga bosib. — Topib bo'ptilar keyin! (Murod Mansur)*

68-mashq. Yetakchi va ko'makchi fe'lga qo'shilgan bo'lishsizlik shakllari ifodalayotgan ma'noni izohlang.

1. Kelgan mehmonni biz — oq bo'ladimi, qora bo'ladimi — boshimizga ko'tarmay qo'ymaymiz. (*Erkin A'zam*) 2. O'rtoqlaringiz, omon-esonlik bo'lsa, yana kelishar-ku. O'shanda Sultonxon ertaning hissasini chiqarmay qo'ymaydi... (*Cho'lpon*) 3. Men bu ishni oxiriga yetkazmay qo'ymayman! (*Tohir Malik*) 4. Boshliq balo, bug'uni tinchitmay qo'ymaydi, — degan

qat'iy xulosaga keldi u. (*Tohir Malik*) 5. Gulimoh Yulduzovna non yemaganga o'xshab ingichka ko'ringani bilan chovuti yomon, gapirtirmay qo'ymaydi. (*Ahmad A'zam*) 6. Yaxshilab o'rnashgandan keyin hammasini qaytadan boshlaydi, Mahmudalining boshiga yetmay qo'ymaydi. (*Erkin A'zam*) 7. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borgan Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. (*Abdulla Qodiriy*) 8. Xushro'uga bolalik chog'idayoq uy ichi va qo'ni-qo'shni «shaddod» deb ism berganlar, chunki ul kimdan bo'lsa-bo'lsin, aytganini qildirmay qo'ymas, agar birorta ish uning tilagiga teskari ketsa, shovqin-suronni xuddi boshiga kiyib olar edi. (*Abdulla Qodiriy*)

69-mashq. Inkor ma'nosining ifodalanishiga diqqat qiling.

1. Ana endi bunga shubha bildirib ko'ring-chi, naqd hasadgo'y, dushman atalasiz-qolasiz! Bu gaplarni kim bilmaydi dersiz? (*Erkin A'zam*) 2. Qandaydir bir isqirt, piyonista, qamoqdan chiqqan kimsa yashaydigan sassiq yerto'laga kim ham o'z farzandining kirib, o'sha sondan chiqqan, demak, ishonchsiz – xavfli odam bilan o'tirishi, uning maza-bemaza gaplarini eshitishiga qarab turardi? (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Lekin bizni kim ham ishga olardi, Bo'ri polvon. (*Tog'ay Murod*) 4. Bir ahmoq xodimining qiligi uchun mansabdan ayrilishni kim ham istar edi? (*Tohir Malik*) 5. Qalbi muhrlangan banda uyni muhrlamoqchi bo'lganlarga nima ham deya olardi? (*Tohir Malik*) 6. Ammo Chaman akadan beruxsat nima ham qila olardim?! (*Murod Mansur*)

70-mashq. Inkorning *na.., na* yordamchisi bilan ifodalanishidagi o'ziga xosliklarni izohlang.

1. Kel-e! Qaylarda yuribsan? Odamni sog'intirib yubording-ku! Uka degan ham shunday bo'ladimi? Uch oydan beri na xat, na xabar! (*Ahmad A'zam*) 2. Karim egilib boshmog'ining bog'ichini bo'shatdi, lekin yechmay, shundoq eshikka taqalغان karavotga o'tirib oldi. Na Karimdan gap chiqdi, na Mohbibidan. (*Ahmad A'zam*)

3. Mayli, unga bitmasam, mayli,
Na bir g'azal, na bir musaddas,
Uning o'zi she'rdan muqaddas. (*E. Vohidov*)

4. Seni bir zum tutmoqqa endi
Na haqqim bor, na huquqim bor. (*E. Vohidov*)

5. Sen na zardusht, sen na buddiy,
Senga na otash, na sanam,
Odamiylik dini birla
Toza imon, o‘zbekim. (E. Vohidov)

71-mashq. Bo‘lishsizlik qo‘shimchasining ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmalarida qo‘llanishiga diqqat qiling.

1. Ilgari ko‘p kitob o‘qir edilar. Hozir kitob ham o‘qimay qo‘ydilar. (P. Qodirov) 2. Ammo bu... qilt etmaydi. Ko‘zini ochib qarab qo‘ymaydi ham. (Murod Mansur) 3. Qarab turasiz, bilakuzuk o‘g‘risiniyam, Bahriddinni gum qilganlarniyam topmay qo‘ymayman deb qasam ichgan edi. Topibdida? (Murod Mansur) 4. Ikki yildan beri gruzinlar ham kelmay qo‘ydi. (Sh. Xolmirzayev) 5. Ammo-lekin podsholikning pastarin bir iti bo‘lganimdan ko‘rgan, bilganimni aytib qo‘ymasam, bo‘lmaydi. (Cho‘lpon) 6. Oqsoqol birdan bo‘shashdi, ammo zahrini oxirigacha sochmay qo‘ymadi. (Erkin A‘zam) 7. Odamzodning o‘y-xayollari, qilmishi, mashg‘uloti uning qismatiga ta‘sir o‘tkazmay qolmas ekan. (Erkin A‘zam) 8. Hammangni ichingda Yahyo bir boshqacha-da! Keldimi, bosh suqmay ketmaydi, oqibatni undan o‘rganinglar, – deydi oyim. (Murod Mansur)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **asil** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma‘no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

ASIL, sara, sarxil, xil, mumtoz, zupta, poshshaxon. Qimmat, fazilati va boshqa xususiyati jihatidan eng yuqori darajali, eng yaxshi.

Asil, sara, xil shaxs yoki narsa-predmetlarga nisbatan qo‘llana oladi. Lekin juda oz uchraydi. *Sarxil* faqat narsa-predmetlarga nisbatan qo‘llaniladi. *Sara, sarxil* donalab sanaladigan narsa-predmetlarga nisbatan qo‘llanadi. *Sarxil*, asosan, saralab (xillab) ajratilishi mumkin bo‘lgan narsalarga nisbatan qo‘llanadi va unda saralash (xillash) ottenkasi sezilib turadi. *Mumtoz* kitobiy uslubga xos, shaxsga nisbatan qo‘llanadi. *Poshshaxon* oddiy so‘zlashuv uslubga xos. *Zupta* kam qo‘llanadi.

1. O‘zbek tilida inkor ma‘nosi qanday vositalar bilan yuzaga chiqadi?
2. Bo‘lishsizlik qo‘shimchasi ham yetakchi, ham ko‘makchi fe‘lga qo‘shilsa, qanday ma‘no ifodalanadi?

3. *Yo‘q, bormayman!* yoki *Yo‘q, aytmayman!* kabi gaplarda qanday uslubiy maqsad bilan *yo‘q* so‘zi gap boshiga chiqarilgan?
4. *Na..., na* yordamchisining takror holda kelib, inkor ma‘nosini kuchaytirishi qaysi nutqiy uslub uchun xos?

72-mashq. Inkor ifodalovchi vositalarning uslubiy vazifalarini aniqlang va izohlang.

1. Shundan boshlab u Bo‘z emas, Tarlon ot bo‘ladi. (*Tog‘ay Murod*)
2. Boshqa qushlardan farq qilib, bular na don-dun terar, na sayrar, na shoxdan shoxga uchib-qo‘nar, faqat kichkina sarg‘ish ko‘zlarini tikkancha nimanidir sabr-toqat bilan kutishardi. (*Isajon Sulton*)
3. U kishi sizni yaxshi tanir ekan, salom aytdi, keyin ketmay tur, bir iloji topilib qolar dedi. (*O. Yoqubov*)
4. Abdulla qo‘lidagi ruchkani uloqtirib yubordi. Yo‘q, u yozmaydi, hech narsa yozmaydi. Qanday yozadi, nima deb yozadi? (*O‘. Umarbekov*)
5. Bu bitta to‘da ichidagi gapmi yo to‘dalar orasidagi fitnaning boshlanishimi? Bitta to‘da ichida bo‘lsa, boylikni topmay qo‘yishmasdi. (*Tohir Malik*)
6. Shuning uchun bu safar ham, eski odaticha, aylanma yo‘l bilan javob berishga boshladi: – Kimning ishi bo‘lsa ham, bilmay qo‘ymaymiz. (*Cho‘lpon*)
7. Balli, topding, – deya yelkanga qoqdi u, – o‘sha ko‘zi sovuq, mo‘ndiday odam. Uyam bir ilahsa, tutmay qo‘ymaydi shu itimga o‘xshab... Ertaga urushlariyam tugar, bu mansablariyam bitar demaydi. (*Murod Mansur*)
8. Qudangiz meni na yerga va na ko‘kka ishonadir, o‘n besh kundan beri qo‘limni sovuq suvga ham urdirmay qo‘ydi. (*Abdulla Qodiriy*)

SINTAKTIK VOSITALARNI NUTQIY USLUBLARDA QO‘LLASH. GAPDA SO‘Z TARTIBI USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan gaplarda so‘z tartibining o‘zgarishi bilan yuzaga kelayotgan ma‘noviy o‘zgarishlarga diqqat qiling. Mantiqiy urg‘u olayotgan so‘zlarni aniqlang.

O‘g‘il bekatda bir soatdan beri **onasini** kutardi. Bekatda o‘g‘il onasini **bir soatdan beri** kutardi. O‘g‘il onasini bir soatdan beri **bekatda** kutardi.

Bekatda onasini bir soatdan o'g'il kutardi. Kutardi o'g'il bir soatdan beri onasini bekatda. (poetik)

Sintaktik vositalar turli nutqiy uslublarda turlicha uslubiy ma'nolarning ifodalanishiga xizmat qiladi. Sintaktik vositalarning aksariyati muayyan nutqiy uslubning o'ziga xos belgisiga aylangan.

Ma'lumki, o'zbek tilida gapda so'zlarning odatdagi tartibi mavjud. Bu tartibga ko'ra gapda ega oldin, kesim esa keyin joylashadi, aniqlovchi aniqlanishdan, hol va to'ldiruvchi kesimdan oldin turadi, demak, kesim odatda gapning oxirida keladi.

Ammo muayyan uslubiy ma'noni ifodalash maqsadi bilan gapdagi so'zlarning odatdagi tartibi o'zgartirilishi mumkin, bunday o'zgargan so'z tartibi inversiya deb ham yuritiladi.

Ilmiy va rasmiy uslublarda gapda so'zlarning odatdagi tartibi, asosan, qat'iy saqlanadi. Lekin so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda bu tartib o'zgarishi, ya'ni inversion tartib qo'llanishi mumkin. Masalan: *Qaytdi buyuk alloma o'z yurtin quchog'iga. (A. Oripov) Bir daqiqa to'xtab, tingla uning baxt qo'shig'ini. (Mirtemir)*

Gapda so'z tartibining o'zgarishi mantiq urg'usining o'zgarishi bilan ham bo'ladi. Mantiq urg'usi gapdagi ahamiyatli bo'lakni ta'kidlashga xizmat qiladi, bunday urg'uli bo'lak kesimning oldiga olib o'tiladi. Masalan: *Do'stim kecha kutubxonaga nodir kitobni o'qish uchun bordi* (nodir kitobni o'qish uchun, boshqa ish uchun emas); *Kecha kutubxonaga nodir kitobni o'qish uchun do'stim bordi* (do'stim bordi, boshqa kishi emas); *Do'stim nodir kitobni o'qish uchun kecha kutubxonaga bordi* (kutubxonaga, boshqa joyga emas); *Do'stim kutubxonaga nodir kitobni o'qish uchun kecha bordi* (kecha, bugun emas) kabi.

73-mashq. Asqad Muxtorning «Mukofot» she'rini o'qing. O'zgargan so'z tartibini va undan ko'zlangan maqsadni aniqlang.

Mukofotga «Volga» oldi
Salim bobo, brigadir.
Qaytar ekan, o'tmishini
Eslab qoldi negadir.

Omoch sudrab, qo'sh haydardi,
Azob edi u hayot.
Qarimasdi o'sha mahal,
Qani, bo'lsa bitta ot!

...Yurgan sari yuragida
Xotiralar ortardi.
Og'ir o'yin yuz ot kuchli
«Volga» zo'rg'a tortardi...

74-mashq. Berilgan so'z shakllarini odatdagi tartibda va o'zgargan (inversion) tartibda joylashtiring, mazmuniy farqlarga izoh bering.

1. Insonga, kelur, tildan, balo 2. Unga, hurmat, kishining, kamtarligi, keltiradi. 3. Boyligidan, kishining, uning, yaxshidir, odobi, 4. Dushmanidir, qorni, kishining. 5. Til, inson, sukuti, salomatligidir.

75-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. So'z tartibining o'zgarishi bilan yuzaga chiqayotgan uslubiy ma'nolarga e'tibor bering.

1. Sho'rlikning biror marta ko'chada bolalarga qo'shilib o'yin o'ynaganini bilmaydi Farhod. (*Erkin A'zam*) 2. Ie... xabarimiz bo'lmabdi-ku? Salom-aligimiz bor edi eringiz bilan. (*Tohir Malik*) 3. Endi bolalarini bunday ahvolda tashlab keta olmaydi. Haqqi yo'q tashlab ketishga! (*Tohir Malik*) 4. Darveshali: Sevsam. Tilingizga olmang bu muqaddas, pokiza so'zni. Harom qilasiz bu so'zni. Gulnoza: (Erini chetga tortib) Qo'ying, ko'rib turibsiz-ku sho'rlikning ahvolini. Dilora: Boshda bunday emas edi u, Darveshali aka. Insofli edi, diyonatli edi. Pul yo'ldan urdi uni. Endi pul sochib, farzandlarimdan judo qilmoqchi meni. (*O. Yoqubov*) 5. Mozori qayerdaligini ham bilmaymiz. Yosh ketdi bola bechora... (*O'. Umarbekov*) 6. Mayli, — dedi dasturxonni yig'ishtirarkan. Nima ham bor edi u uyda? (*O'. Umarbekov*) 7. Ko'ringanidan iste'dod yasab, ko'tar-ko'tar qilib yurish nima kerak ekan o'zi bu xotinga?! (*Erkin A'zam*) 8. Keyin odatiy torta-tort boshlandi: biznikiga yuring — yo'q, kedik biznikiga, bir osh uyushtirsak — boshqa kun. (*Erkin A'zam*)

76-mashq. Odatdagi tartibdan farqli qoʻllangan gap boʻlaklarini aniqlang. Soʻzlarning teskari tartibi natijasida yuzaga kelayotgan uslubiy maʼnolarni tushuntiring.

1. Gapiring tezroq... Nima demoqchisiz? – dedi u hansirash bilan. (*Choʻlpon*) 2. Nazarlari qursin u kishining? Hadeb tusha berar ekan-da... (*Choʻlpon*) 3. Togʻorachaga solib qozonning ichiga qoʻyib qoʻyuvdim. – Berkitganmidingiz tuvogʻini? (*Oʻ. Umarbekov*) 4. Be! – gapga aralashdi kulib Hoshim aka, – sizning oʻzingizga oʻxshab semirib ketgan Qoratoyingiz boshqa yoqda hozir. (*Oʻ. Umarbekov*) 5. Sen oʻzing kimsen? – dedi. – Bobur sening kimining? (*P. Qodirov*) 6. Ayting oʻsha zoʻr gaplaringizni, – dedi ikkinchi piyoladan keyin. (*Tohir Malik*) 7. Kimlardir qilyapti bu ishlarni. (*Tohir Malik*) 8. Gaplarini eshitdingmi, zoʻr u odam! (*Tohir Malik*) 9. Qahring qattiq-da sening... – dedi Soliyev tanbeh ohangida. (*Tohir Malik*) 10. Nimaga keldi, sutchini nimaga tavof etib yuribdi, ketidan qolmay? (*Murod Mansur*) 11. Oʻziz dalaga chiqmaganiz-chiqmagan, kimni opkeb oʻtiribsiz? Yo ishga chiqadi, yo joʻnatvorasiz kelgan joyiga! – deb turib olsa deng. – Chiqsam chiqay, kichik oyi, aytishmang shularminan, – dedim. (*Murod Mansur*)

A. Hojiyevning «Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati»dan olingan **bajarmoq** soʻzi sinonimlari tavsifi bilan tanishing. Ulardagi maʼno nozikliklarini eslab qoling. Bu soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing.

BAJARMOQ, ado etmoq, bitirmoq, oʻrinlatmoq, doʻndirmoq, oʻtamoq, bajo qilmoq. Ish-vazifa, topshiriqni amalga oshirmoq, bajo keltirmoq.

Bajarmoq, ado etmoq «ish-vazifa, topshiriqni ijro qilish va yakuniga yetkazish» maʼnosida qoʻllanaveradi. *Ado etmoq* koʻproq kitobiy uslubga xos. *Bitirmoq, oʻrinlatmoq, doʻndirmoq, bajo qilmoq*, asosan, «ish-vazifani yakuniga yetkazish» maʼnosida ishlatiladi. *Oʻrinlatmoq* kam qoʻllanadi. *Doʻndirmoq* koʻproq oddiy soʻzlashuvga xos va unda belgi darajasi kuchli. *Bajo qilmoq* nisbatan eskirgan, kam qoʻllanadi. *Oʻtamoq* «burch-vazifani ado etish» maʼnosida qoʻllanadi.

1. Oʻzgargan tartib (inversiya) deb nimaga aytiladi?
2. Oddiy soʻzlashuv uslubida soʻz tartibi qanday boʻladi?

3. She'riy asarlarda gap bo'laklari, asosan, qay tartibda joylashadi?
4. *O'ringdan tur – Tur o'ringdan.* So'z tartibining o'zgarishi qanday uslubiy vazifa bajargan?

77-mashq. Berilgan topishmoqning javobini toping. So'z tartibi o'zgargan gaplar shaklidagi maqollar topib yozing, ularni izohlang.

Yulduzlar davrasida,
Charaqlaydi chirog'im.
Go'yo ko'kka ilingan
Bandi singan o'rog'im.

(S. Jo'rayev)

IFODA MAQSADIGA KO'RA GAP TURLARI USLUBIYATI

1-topshiriq. Berilgan gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini aniqlang.

1. Qalmoqlar Boychiborni tutib, tuyog'iga gulmixlar qoqib, pichoqlar urishadi. (*«Alpomish»dan*) 2. Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka? (*Abdulla Qodiriy*) 3. Sherxon bostirib kelmasdan tezroq jo'nang. (*P. Qodirov*) 4. Qaniydi, bu kunlarni uning o'zi ham ko'rsa edi! (*Erkin A'zam*)

2-topshiriq. Berilgan gaplarning asosiy mazmuniga yuklanayotgan qo'shimcha ma'nolarni izohlang.

1. Taklifnomaga tushirilgan rasm xuddi mana shu qasri oliyning tagida olingan desa, ishonadigan zot topilarmikan bu dunyoda?! (*Erkin A'zam*)
2. Bu odamlar bilan yashashning o'zi baxt emasmi?! 3. Piyoda yurishga nima yetsin?! (*O'. Umarbekov*)

Darak, so‘roq va buyruq kabi gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari nutqiy uslublarda turli qo‘shimcha uslubiy ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu turlarning barchasi kuchli his-hayajon, emotsionallikka ham ega bo‘lishi mumkin, bunday holatlarda ular undov gaplar ham deyiladi. Nutq uslublarning deyarli barchasida gaplarning bunday turlari matn maqsadiga muvofiq ravishda qo‘llanadi.

Darak gaplar nutqda eng ko‘p ishlatiladigan gap turidir. Maxsus intonatsiya, ohang yordamida bunday gaplarda gumon, sevinch kabi qo‘shimcha ma‘nolar ifodalanishi mumkin.

So‘roq gaplar xilma-xil uslubiy xususiyatlarga ega. Bunday gaplarning ayrim ko‘rinishlari so‘roq bilan birga hayrat va taajjub (*Shunaqayam bo‘ladimi?!), sevinch-hayajon (Do‘stim g‘olib bo‘ladimi?!), shubha-gumon (Vaqtida yetib bora olarmikanmiz?)* kabi bir qator uslubiy ma‘nolarni voqelantirishi mumkin. Hatto ba‘zan so‘roq gap bevosita so‘roqni emas, balki buyruqni ham bildirib kelishi kuzatiladi. Masalan, *Tez-tez yurmaysanmi?!* («Tez-tez yur» mazmuni angashiladi). Bunday holatlar ko‘proq so‘zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarga xos.

Buyruq gaplarning ilmiy va rasmiy uslublarda qo‘llanishi ularning so‘zlashuv, badiiy va rasmiy uslublardagi qo‘llanishidan farq qiladi. Ilmiy va rasmiy uslublarda buyruq gaplar his-hayajonsiz, ya‘ni emotsionalliksiz qo‘llanadi, keyingi uch uslubda esa ko‘proq emotsionallik ifodasi bilan ishlatiladi.

78-mashq. Darak va so‘roq gaplarda ifodalanayotgan qo‘shimcha ma‘nolarni aniqlang.

1. Uning xushmuomalaligini aytmaysizmi?! 2. Ertaga pochtaxonadan ola qolay?! – O‘zim ham shunday dersiz, deb turuvdim. 3. Zora Qoravoyning aytgani kelsa?! 4. O‘qimaysanmi?! – dedi Shahodat xola yengidan tortib. – Adhamdan ekanmi? 5. Badbaxt dunyo! Bay Vasilda nima qasding bor edi? Bechora qiz yuragini zaharlading ne uchun?! 6. Dugonalar, yig‘i foyda berarmidi?! Yig‘i yovdan bizni ozod qilarmidi?! 7. Nega men sarkardamas, nega akam sarkarda?! 8. Qanday o‘tamiz, deyaqman, ko‘prik yo‘q-ku?! 9. Mavzuni qarang?! Qurama tog‘larini o‘rganib qo‘ya qolsa nima qilar ekan?! 10. Agar shunday qilganda, Toshkent kulfati ancha

kamaygan bo'larmidi? Qachon yer qimirlashini odamlar oldindan bilib, tayyorgarligini ko'rib qo'yarmidi?! (O'. Umarbekov)

79-mashq. Berilgan so'roq gaplarda ifodalangan uslubiy ma'nolarni aniqlang.

1. Qanchalik uyatligini o'ylamadimikan? (O'. Umarbekov) 2. Shuni yozgan yigitni bir ko'rarmikanman?! (Said Ahmad) 3. Agar ko'pni ko'rgan Kolizey g'ishtlaridan bir bo'lagini olib quloqqa tutsangiz, bu yerda bo'lib o'tgan tantanalar, gladiatorlarning buqa bilan olishuv paytidagi shovqin-suronlarni, odamlarning hayqiriqlarini eshitarmikansiz? (Said Ahmad) 4. Ukaginam, bitta choy damlab kelmaysanmi?! (Said Ahmad) 5. Axir, akam tirik-ku, shukur qilmaysizmi? Kampir uning gapini cho'rt kesdi: – U yo'q endi! (Said Ahmad) 6. Ma'lum bir nuqtada ilm ko'chasidan burilmaganlarida edi, ayni fursatda qaysi bir ilmiy kengashda davrning muhim ilmiy muammosi bo'yicha bahs yuritgan bo'larmi edilar? (Tohir Malik) 7. Turg'unimning boshiga shu ishlar tushmasa, bunaqa siqilib qolmasmidik? Sizlar bilan uzilishib ketmasmidik? Bir vaqtlardagidek, har bahor, har yoz chiqib yotib kelarmidik? Qanday zamonlarga qoldig-a... Adolat qilaman deb, shuncha yilga kesilib ketdi-ya, bolam boyaqish. (Murod Mansur) 8. Agar niyat xolis bo'lsa, u diyorni eng dorilomon bir diyorga aylantirmasmi edilar?! (Murod Mansur)

80-mashq. Berilgan gaplarning qaysilarida taajjub, gumon, taxmin, istak kabi ma'nolar ifodalangan?

1. Odammisiz, nimasiz?! Uning ovozi o'ziga juda uzoqdan eshiti-
layotganga o'xshardi. – Axir, insof, vijdon degan narsa bormi sizda?! (Said Ahmad) 2. Shamollatgandirsan-da? – dedi Nazir ota. (O'. Umarbekov) 3. Siz endi ko'rayotgandirsiz-da? (Tog'ay Murod) 4. O'zingga o'xshagan boyvachchalarni aytishga shoshmagandirsan? (Tohir Malik) 5. Har holda, bekorga so'ramagandirsiz. (Tohir Malik) 6. Bir-ikkita joyni ko'z ostiga olib qo'yuvdim, bir borib ko'rsang bo'larmidi? (Tohir Malik) 7. Sen tug'ib qo'ysang-u, boshqa xotin tarbiyalasa, bolada ena-otaga mehr bo'larmidi? (Tohir Malik)

8. Benomus qiz, ayt to'g'risini,
Baxti qora! El nomusini
Orsizlarcha poymol etganda,
Zarracha es bormidi sanda? (Hamid Olimjon)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan *balo* so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

BALO, usta, ustamon, bilag‘on, bilarmon, chechan, epchil, chaqqon, uddaburon. O‘rinlatib bajaradigan, mahorat va chaqqonlikka ega.

Balo ko‘proq oddiy so‘zlashuvga xos. U «aqliy, jismoniy ish-harakat bajarishda yuqori mahoratga egalik»ni ifodalash uchun qo‘llana oladi. *Usta* aql, malaka talab etadigan harakatlarga nisbatan qo‘llanadi. *Ustamon* quvlik, ayyorlik bo‘yoqqa ega. *Bilag‘on, bilarmon* so‘zlarining xususiyati ularning o‘zagidan anglashib turadi. *Bilarmon* salbiy bo‘yoqqa ega. *Chechan, chaqqon, epchil* «tez va oson bajarish mahoratiga egalik»ni bildiradi. *Uddaburon*, asosan, «ish-vazifani ijro etish mahoratiga egalik»ni ifodalash uchun qo‘llanadi.

1. Gaplar ifoda maqsadiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
2. Darak gaplar qanday vositalar yordamida so‘roq va buyruq gaplarga aylantiriladi?
3. Buyruq gaplarni so‘roq gaplarga aylantirish mumkinmi?
4. Undov gaplar ko‘proq qaysi uslubda qo‘llanadi?
5. So‘roq gaplarda so‘roq mazmunidan tashqari yana qanday qo‘shimcha ma’nolar ifodalanishi mumkin?

81-mashq. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini uslubiy kontekstlarda qo‘llab, matn tuzing.

RITORIK SO‘ROQ GAPLAR USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan so‘roq gaplarni javob talab qilishi yoki qilmasligiga ko‘ra farqlang.

1. Bu kishi kimingiz bo‘ladir, bek aka? (*Abdulla Qodiriy*)
2. Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi? (*Abdulla Qodiriy*)
3. Bu gaplarni kim bilmaydi deysiz? (*Erkin A‘zam*)
4. Safar hayotini kim

bilmaydi? Ayniqsa, betartib, to‘polon jamoaviy safarlarni! (*Erkin A‘zam*)
5. Nega shoshilmasin? Butun ishlari chala. Sobirjonga issiq ovqat qilmasa bo‘ladimi? (*O‘. Umarbekov*) 5. Buni ko‘rgan qaysi ota tinch yuradi? (*Tohir Malik*) 6. Endi yaxshi bo‘lib qayerga borardim, jiyanim? – ozib ketgan qo‘llarini arang uzatdi Muhammadjon aka so‘rasmog‘ uchun. (*Ulug‘bek Hamdam*)

Ritorik so‘roq gaplar javob talab qilmaydigan, tasdiq mazmunidagi javobni o‘zida yashirin ifodalaydigan gaplar bo‘lib, ular eng kuchli uslubiy vositalardan sanaladi. Bunday so‘roq gaplarda fikr kuchli hishayajon, emotsionallik bilan, juda ifodali, ta‘kidli va ta‘sirchan tarzda beriladi. Shuning uchun bunday gaplar, asosan, so‘zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda keng qo‘llanadi. Misollar: *Hozir erta turmasa bo‘ladimi?! (O‘. Umarbekov) Xalqini sevgan qaysi farzand vatanini ozod ko‘rishni xohlamaydi?! (Erkin A‘zam) Oliy adolat degani mana shu emasmi?! (Erkin A‘zam)*

82-mashq. Ritorik so‘roq gaplarning mazmunini izohlang.

1. Gunohlar kirini pushaymonlik va tavba yoshi yuva olishini kim bilmaydi? (*Tohir Malik*) 2. Yelkasidagi tashvish yuki bilan qayerga sig‘adi? (*Tohir Malik*) 3. Kim bilmaydi buni?! Kimga kerak, ayting! (*Asqad Muxtor*) 4. Musulmonning qo‘liga yaxshi beshotarni berib qo‘yarmidi? (*Cho‘lpon*) 5. Balki, bu sirlarni u ham bilmas? Bilsa, aravada aytmasmidi? (*Cho‘lpon*) 6. Siz-biz «tushmasin» deganimiz bilan tushmay qolarmidi? (*Cho‘lpon*) 7. Bizni bo‘ri yermidi? Yosh narsalarga qarilarni aralashtirib nima bor? Siqilib o‘lmaydimi odam? (*Cho‘lpon*) 8. Zaynab to‘g‘ri aytadi, deb o‘yladi, agar uni yaxshi ko‘rmaganda, Toshkandga kelishimni kutib o‘lturarmidi? (*Abdulla Qodiriy*) 9. Evoh! Tanish sas, tanish ovozlari-ku! So‘nggi qabulida bo‘lgan o‘ktam yigit shu emasmi? (*Murod Mansur*) 10. Qaysi ona o‘z nevarasini o‘zi o‘ldirtiribdi?! (*P. Qodirov*) 11. Hamma bir millat bo‘lsa, nimasi yomon? (*Erkin A‘zam*)

83-mashq. «Kecha va kunduz» asaridan olingan parchani o‘qing. Ritorik so‘roq gaplardan anglashilayotgan uslubiy ma‘nolarni izohlang.

Qishloqdagi voqealarning tagidan bexabar bo‘lgan Zebi Saltanatning bu qadar mehribonlashganini o‘z ko‘nglida boshqa narsaga yo‘yar va chin

ko'ngildan xursand bo'lardi. Nima uchun xursand bo'lardi bu yosh qiz? U bilardikim, O'lmasjon Saltanatlar oilasining yon qo'shnisigina emas, balki ona tomonidan bir qadar qarindoshi va bu xonadonning eng qadrdon bolasi. So'ngra Zebilar oilasi singari bu oilada ham erkak bola yo'q, shu uchun qo'shni va qarindosh bo'lgan bu bola hamma vaqt shu hovlida, u hovlidan ko'ra ko'proq bu hovlining dastyori va yugurdagi. U bola endi kap-katta yigit bo'lib qolgan... hozir uylantirish to'g'risida ayni og'iz soladigan vaqtlari... Saltanat o'zining bu sevimli qarindoshiga bu sevimli o'rtog'ini olib bermoq istamaydimi? Saltanatda bu istak bo'lgandan keyin uni onasi bilan katta onasi bilmay qoladimi? Onasi bilan katta onasi Zebini yomon ko'radilarmi? Yomon ko'rsalar, o'z qizlarini unga muncha jonajon o'rtoq qildirib qo'yarmidilar? Zebi Saltanatdan ko'rgan ixloslarni uning onasidan va katta onasidan ko'rmaganmi? Ayniqsa, shu safar? Bu safar Saltanat uning tegrasida gir-gir aylangan bo'lsa, u ikki kekxa xotin o'z yoshlariga yarasha piri-pirashgan emasmi? Zebiday bir qizning kelin bo'lib kelishini kim istamaydi? Qaysi hovli Zebini o'z quchog'iga olishdan tortinadi? Uchta xotin ustiga mingboshi ham talab bo'libdi-ku!..

84-mashq. Ritorik so'roq gaplarni odatiy darak gaplarga aylantirib yozing, bundagi uslubiy farqni izohlang.

1. Turli imon-u e'tiqodlarni teng ko'rishning eng yaxshi samarasi shu emasmi? (*P. Qodirov*) 2. Boylarning to'ylarini ko'p ko'rgan Yormat ham hayratda: «Buncha xotin, buncha bola-chaqa, buncha tavan qayerga sig'adi?» (*Oybek*) 3. Yana nima kerak? Axir uning ham xuddi ota-onasidek orzusi shu emasmi? (*O'. Umarbekov*) 4. Deylik, sizga nasib etgani menda yo'q, menda bori sizda bo'lmas. Oliy adolat degani mana shu emasmi?! (*Erkin A'zam*) 5. Agar bu it, sultonlar istasa, allaqachon yetib kelmasmidi? (*P. Qodirov*) 6. Samad ko'rmasa bo'ladimi? Bu ikkalamizning rejamiz. (*O'. Umarbekov*) 7. Bunday xonadonga o'g'lining kuyov bo'lishini qaysi ona istamaydi? (*Tohir Malik*) 8. O'zimizni o'zimiz qaritsak, qaysi qiz qaraydi bizga? (*Tohir Malik*) 9. Hozir qaysi qiz o'z tengdoshiga turmushga chiqadi, Matlubaxon? (*O. Yoqubov*)

85-mashq. Gaplarni o'qing. Ularga o'xshash mazmunli gaplar tuzing.

1. Ammo gunohi kabiraning eng badbaxti shu emasmi? Bilib turib zulm itlarini mamlakatga qo'yib yuborish o'z qavmini talatish

emasmi? (*Murod Mansur*) 2. Ashula, o‘yin bo‘lmasa, bo‘ladimi?! Yuring! (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Lekin qaysi qizning ismi ko‘chada yotibdi? Zuhraning nimasi yomon? Kelishgan. Yuzi chiroyli. Odamning ko‘ngliga qaraydi. Mehribon, keyin... Faqat sa-al... Nima bo‘pti shunga? (*Ahmad A‘zam*) 4. Qaysi erkak ikki xotinning (ayniqsa, kundoshlarning) orasiga tushib, baraka topibdiki, Samandar topsin? (*Tohir Malik*) 5. Qaysi o‘zbek qizingiz qurilishga borib, g‘isht terib yuripti? Qaysi biri bo‘yoqchilik qilyapti? (*Sh. Xolmirzayev*) 6. Shoshib qayerga borasiz, qadrdon? Goho miriqib gaplashib, o‘ylashib olish ham kerak-ku. (*Sh. Xolmirzayev*)

A. Hojjiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **boshliq** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

BOSHLIQ, rahbar, yo‘lboshchi, ishboshi, boshchi, katta, kattakon, ulug‘, rahnamo, sardor, peshvo, sarvar, sarkarda, xo‘jayin, kallampo. Guruh, jamoa, xo‘jalik va shu kabilarning ish-harakatida bosh bo‘luvchi, mas’ul shaxs.

Boshliq «katta jamoa, xo‘jalikka rahbar shaxs» ma’nosida ham, shuningdek, «uch-to‘rt kishidan iborat kichik guruhning juda qisqa muddatli ishiga boshchi shaxs» ma’nosida ham qo‘llana oladi. Lekin «katta xo‘jalik (muassasa) ish-faoliyatining rahbari» ma’nosida ko‘proq oddiy so‘zlashuvga xos bo‘ladi. *Rahbar*, asosan, «davlat idoralarining boshchilari» ma’nosida qo‘llanadi. *Yo‘lboshchi* so‘zida «boshlovchilik, yetakchilik qilish» bo‘yog‘i bor. *Ishboshi* nisbatan eskirgan. *Boshchi* kam qo‘llanadi. *Katta, kattakon, ulug‘* oddiy so‘zlashuvga xos. *Rahnamo* kitobiy uslubga xos, ma’no xususiyati jihatidan *yo‘lboshchi* so‘ziga yaqin turadi. *Peshvo, sarvar* eskirgan, kitobiy. *Sardor, sarkarda* kam darajada, asosan, obrazli ifodalarda qo‘llanadi. *Xo‘jayin* oddiy so‘zlashuvga xos, biroz salbiy bo‘yoqqa ega. *Kallampo* oddiy so‘zlashuvga xos, kam qo‘llanadi, salbiy bo‘yog‘i kuchli.

1. So‘roq gaplar javob talab qilishi yoki qilmasligiga ko‘ra qanday gaplarga ajraladi?
2. Ritorik so‘roq gaplar qanday uslubiy mazmun ifodalaydi?
3. Ritorik so‘roq gaplarda tasdiq bilan birga qanday qo‘shimcha ma’nolar ifodalanadi?
4. Ritorik so‘roq gaplardan ko‘proq qaysi nutqiy uslublarda foydalaniladi?

86-mashq. Berilgan ritorik so‘roq gaplardagi mazmuni uslubiy ma’no va emotsional-ekspressivliksiz ifodalashga harakat qiling.

Namuna: Toza suvni kim xohlamaydi?! – Toza suvni hamma xohlaydi.

1. Toza suvni kim xohlamaydi?! (*Murod Mansur*) 2. Lekin o‘ylab ko‘rsam, hamkasblarim meni soyasi yo‘q deb qatordan chiqarib tashlamayapti-ku. Aksincha, davralariga olyapti, choyxonaga borishning nimasi yomon?! (*Ahmad A‘zam*) 3. Odam o‘z hayotining yaxshi bo‘lishini istasa, yaxshi turmush kechirgisi kelsa, buning nimasi yomon? (*O‘. Umarbekov*) 4. Sanobar opa, men bir narsaga hech tushuna olmayman. Qashqir ham qorni to‘qligida inida yotar ekan. Odam shunchalik ochofat bo‘ladimi? Hidlanib qolgan go‘shlar, qurt tushgan qazi-qartalarni qo‘shnilar, qarindosh-urug‘ga berolmay, kechalari itlarga tashlab yashashning nimasi yaxshi? Yillab zax yerda yotaverib chirib ketgan pullarni ishlatib bo‘lmagandan keyin nima keragi bor? Kelini yo kuyovi, xotini yo qiziga yozdirilgan ikkita-uchta mashinani odamlar nima qiladi? (*O‘. Umarbekov*)

UNDALMALAR USLUBIYATI

Topshiriq. Undalmalarning nechanchi shaxsga qaratilgani, gapning qaysi o‘rinlarida kelishiga e‘tibor bering.

1. Hurmatli Xolposhsha! Boshingga tushgan tashvishdan, anchagina betob bo‘lib yotganingdan xabarimiz bor. Qayg‘urma. (*O‘. Umarbekov*) 2. Gapiraver, qizim, qulog‘imiz senda. (*O‘. Umarbekov*) 3. Ich, jigarim, qo‘rqqansan... (*Abdulla Qahhor*) 4. Endi, o‘g‘lim, dabdurustdan majlis deding... asli, shu gapni avval o‘zaro jo‘n gaplashib, pishiqtirib olsag-u, keyin majlisga solsang bo‘lar edi. (*Abdulla Qahhor*)

Ma‘lumki, undalmalar so‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni bildiradi. Ular so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan

xolis, ijobiy, salbiy, tantanavor, rasmiy kabi munosabatlarini ham ifodalaydi.

Masalan, rasmiy uslubda qoʻllangan undalmalarda rasmiylik boʻyogʻi sezilib turadi: *Hurmatli Ahmad Rahmatovich, Sizga shuni maʼlum qilamizki...*

Undalmalar soʻzlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda, asosan, emotsional-ekspressivlik boʻyogʻiga ega boʻladi. Masalan: *Odamlar, siz mening hayotim, Har biringiz umrim parchasi. (E. Vohidov) Boʻtam, orqaga qayt. Manavilarni uyga tashlab, keyin boramiz. (Said Ahmad)*

Bunday birliklardagi undash maʼnosini yanada kuchaytirish uchun turli undovlar ham birga qoʻllanishi, undalmalar takror holda kelishi mumkin. Masalan: *Ey Vatan, bagʻringda shod Erkin oʻgʻloning boʻlib Yurmoqni istaydir koʻngil. (E. Vohidov) Hoy qizginam-ey, qizginam-ey. Nimalar qilib qoʻyding, qizginam-ey. (O. Yoqubov) Sendan farzandingga bogʻ qolsin, ey doʻst, Bogʻing Vatan degan nom olsin, ey doʻst. (E. Vohidov)*

Undalmalar gapning ichida yoki oxirida kelganda, emotsionallik boʻyogʻi ortiqroq boʻladi. Masalan: *Endi sen chorlasang, toki tanda jon, Labbay deyajakman, Vatan – onajon. (A. Oripov) Oq yoʻl boʻlsin sizlarga, yosh doʻstlarim. (E. Vohidov) Qutida, – dedi Zulayho. – Xuddi shunaqa zirak ham bor. Kumush boʻlsa kerak-a, dada? (Oʻ. Umarbekov) Biz eskichasiga Hanifa deyaveraylik, oʻgʻlim, qishloqchilik emasmi, bilgan undoq deydi, bilmagan mundoq deydi. (Said Ahmad)*

87-mashq. Gaplarni oʻqing. Rasmiy, badiiy va soʻzlashuv uslublarida qoʻllangan undalmalarni izohlang.

1. Qadamlaringizga gul bitsin, akalar! (*A. Yoʻldoshev*)
2. Hamqishloq, yaqinda muddatingiz tugab uyga ketasiz, – dedi u past tovushda. (*Said Ahmad*)
3. Hurmatli Hoshimjon Olimjonov, bilim yurti talabalari bilan uchrashuvga kelishingizni iltimos qilamiz. (*Said Ahmad*)
4. Toʻxtang, ota! Gapini tamomlasin! (*Oʻ. Umarbekov*)
5. Qani, Toʻxta xola, gapiring! (*Abdulla Qahhor*)
6. Koʻp bemaʼni ish qilibsiz-da, oʻgʻlim! (*Abdulla Qahhor*)
7. Uydagilar yaxshi oʻtirishibdimi, Xolida? – dedim uning qadamiga qarab ohista borarkanman. (*Oʻ. Hoshimov*)
8. Gapiring, Erkin aka! – dedi u qizarib ketgan koʻzlarini menga tikib. (*Oʻ. Hoshimov*)
9. Ochiq-oshkora ishlash uslubi shunday boʻladi, muhtaram xonimlar!

Demokratiya deydi buni. (*Erkin A'zam*) 10. Hurmatli o'ртоq Saidova, «Yoshlik» kompleks binosining jyuri a'zolari sizning loyihangiz bilan tanishib chiqdi. Jyuri sizga shu loyiha uchun birinchi mukofot berilishini loyiq topdi... (*O' Umarbekov*)

88-mashq. Berilgan gaplardagi undalmalarning emotsional-ekspressiv bo'yog'ini izohlang.

1. E, hoy, anor olib bermadimmi? – dedi Turobjon mayin tovush bilan, ammo bu mayin tovushdan qo'rqulik edi. (*Abdulla Qahhor*)
2. Katta ketma, bola! Mening kuragim faqat o'lganimda – go'rda yotganimda yerga tegadi. (*Said Ahmad*)
3. Hurmatli radiotinglovchilar, biz shahrimizning yirik korxonalaridan biridamiz. (*Said Ahmad*)
4. Kelinimiz Binafshaxon va kuyovimiz Akmaljonlarning muhtarama onalarini davraga taklif qilamiz! Marhamat, jondan aziz onajonlar! (*Sharof Boshbekov*)
5. Qalay, onajon, xursandmisiz? – dedi u yo'lda yonma-yon o'tirishar ekan. (*Sh. Xolmirzayev*) Qo'y, xotin, ko'pam zorlanma. (*Said Ahmad*)
6. Enajon, sig'may qolasizmi deyman? (*Sh. Xolmirzayev*)
7. Qizim, men Zumradni seni o'ylab, ukangni o'ylab olib keldim. (*O' Umarbekov*)
8. Bor ekansiz-ku, Qobiljon aka! (*O' Umarbekov*)

89-mashq. Undalmalarni aniqlab, ularning uslubiy ma'nolarini sharhlang.

1. Singlim, men o'n kunda qaytib kelaman, kelgunimcha o'rtog'ingiz bilan birga bo'ling. Xo'pmi, singlim? (*Abdulla Qahhor*)
2. Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, – dedi qiz. (*Abdulla Qahhor*)
3. Mayda bolalar bilan bel olishadigan bachkana polvon bo'lib qoldingmi, Jalol, – derdi boshini sarak-sarak qilib. (*Said Ahmad*)
4. O'ртоqlar, bugun majlisimizda bitta masala ko'riladi. (*O' Umarbekov*)
5. Shu deyman, domla, yoshingiz ham bir joyga borib qoldi. (*Said Ahmad*)
6. Beziyon, taqsir, beziyon... Biz ham bundan bisyor no'sh aylaganmiz. (*O' Hoshimov*)
7. Hov, kalla bormi, senda? (*Tohir Malik*)

90-mashq. Undalamalarning gap tarkibidagi o'rni va emotsional-ekspressiv bo'yog'ini aniqlang.

1. Turobjon tugunchani orqasiga bekitib, tegishdi: – Akajon, degin! – Akajon! Jo-on aka!.. (*Abdulla Qahhor*)
2. E, e, yigitcha!

Qani, bu yoqqa keling-chi! Ho‘, barakalla, mulla Suyar! (*Abdulla Qahhor*) 3. Siz ham, hurmatli o‘quvchi, men ham bir narsaga sevinishimiz kerak. (*O‘. Umarbekov*) 4. Birodar, shu ortib qolgan lakni menga bersangiz. (*Said Ahmad*) 5. Yashang, xo‘jayin. Boshingiz oltin-da. (*A. Yo‘ldoshev*) 6. Ermat: «Yo Egam, o‘zingdan madad!» – dedi uni bir siltab ko‘tarib, oyog‘ini yerdan uzdi. (*Said Ahmad*) 7. Bu sizning fuqarolik burchingiz, aka. (*A. Yo‘ldoshev*) 8. Shoikrom siltanib qaddini rostladi. – Ovozini o‘chir, Xadicha! (*O‘. Hoshimov*) 9. Sendan nega gina qilarkan, bolam, – dedi Umri xola ayvon labida to‘xtab. (*O‘. Hoshimov*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **vaqt** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

VAQT, payt, zamon, fursat, mahal, chog‘, kez, kezak, mavrid, palla, muddat, dam, on, lahza. Yuz beradigan voqea-hodisa va narsalarning asrlar, yillar, soatlar, daqiqalar va h.k. bilan o‘lchanadigan davomiyligi.

Vaqt so‘zi qolganlaridan keng tushunchaga ega. *Payt, zamon, mahal, chog‘, kez, kezak, palla, muddat, dam, on, lahza* so‘zlari ma’lum chegaralangan vaqtni bildiradi. Shuning uchun bu so‘zlar ifodalanayotgan vaqt chegarasini aniqlab ko‘rsatuvchi so‘zlar bilan birga qo‘llanadi: *yoz payti, bir zamon, har mahal, shu on, shu chog‘, o‘sha kezda, har lahza, kuz pallasi* kabi. *Muddat* o‘lchangan, belgilangan vaqtni bildiradi. *Zamon* biror voqea-hodisa bilan xarakterli bo‘lgan vaqt oralig‘ini ham bildiradi. *Lahza, on* vaqtning juda qisqa darajasini bildiradi va ko‘proq kitobiy uslubga xos. *Fursat*, ko‘pincha, ma’lum ish uchun lozim bo‘lgan, shu ishga belgilangan vaqt ma’nosini bildiradi.

1. Undalma gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirishadimi?
2. Undalmalar gapning qaysi o‘rinlarida kelishi mumkin?
3. Undalma o‘zi qo‘shilayotgan gapga qanday uslubiy ma’nolarni yuklaydi?
4. Undalmalar gapning o‘rtasi va oxirida kelganda, qanday subyektiv munosabatlarni anglatadi?

91-mashq. Undalmalarning gapdagi o‘rnini aniqlang, shunga ko‘ra ulardagi uslubiy ma’nolarni izohlang.

1. Menga qara, ko‘ppak, xotiningni oldiga shu alpozda borma! (*Said Ahmad*) 2. E devona, o‘zi narsaga muhtoj bo‘lsa, senga narsa olib kelarmidi! (*Abdulla Qahhor*) 3. Yaxshilik yerda qolmaydi, o‘g‘lim. Bizga ko‘rsatgan lutf-u karamingiz, Xudo xohlasa, o‘n chandon bo‘lib o‘zingizga qaytadi. (*Tohir Malik*) 4. Axir, mulla Said Jalolxon, nega kishini qo‘rqitasiz? (*Abdulla Qahhor*) 5. Men bularni tushunaman, dada. Lekin siz kashfiyotingiz bilan o‘ralashib, atrofga befarq qaraydigan bo‘lib qolgansiz. (*Tohir Malik*) 6. O‘z vujudini ham larzaga soluvchi bir nido otilib chiqdi: – Oyi-i-i! U boshidan hushi uchib borayotganini elas-elas his qilib o‘zini yerga otdi. Titroq qo‘llari bilan loy changallagancha cho‘kkalab ko‘ksiga mushtlay ketdi. – Oyi! Oyijon! (*O‘. Hoshimov*) 7. Hormang, dada, – dedi Jamshid yetib kelgach. – Sizni kutib turuvdim. (*Tohir Malik*)

GAPDAGI KIRISHLAR USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan gaplarda qo‘llangan kirishlarni so‘z, birikma va gap shaklidagi kirishlarga ajrating.

1. Men kirib suhbatlaringizga xalal berdim, shekilli? – dedi u davraning jimib qolganini ko‘rib. (*Tohir Malik*) 2. To‘g‘risini aytsam, men ham u odamni ko‘p xushlamayman. (*O. Yoqubov*) 3. Shu barobar o‘sha tomondan dimog‘iga allaqanday achimsiq hid urildi (Nima bo‘lsa ekan bu?). (*Murod Mansur*) 4. Voy o‘lmasam, Bahriddinginadanmi? – oyim yuzlarini qo‘shqo‘llab changalladilar, etaklaridagi jiyda yer bilan bitta bo‘lib ketdi. (*Murod Mansur*) 5. Dangalini aytsam, bunaqangi qo‘l-oyoqli xizmatkor, boshqacha aytganda, farosatli qullar bizda hali ko‘p emas. (*Ulug‘bek Hamdam*)

Tilimizdagi kirishlar deb umumlashtiriladigan birliklar juda katta uslubiy, ekspressiv-emotsional imkoniyatlarga ega. Kirishlar so‘zlovchining bayon qilinaotgan fikrga bo‘lgan subyektiv bahosi, turli

munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi, ya'ni nutqning ifodaliligi, ta'sirchanligi, ekspressivligini ta'minlaydi. Ular ishonch (*U, albatta, keladi*), gumon-taxmin (*U, ehtimol, keladi*), istak, mamnunlik (*U, xayriyat, keldi*), taajjub (*Tavba, u kelmaydimi?!*), ta'kid (*Axir, u keladi*), fikrning kimga tegishliligi (*Menimcha, u keladi*), fikrni jamlash, xulosalash (*Xullas, u keladi*) kabi bir qancha uslubiy ma'nolarni ifodalaydi.

Kirishlar mohiyatan subyektiv ma'no ifodalashga xoslangani uchun rasmiy uslubda deyarli qo'llanmaydi.

Kirishlar alohida so'z (*afsuski, sizningcha, aytishlaricha* kabi), so'z birikmasi (*gapning ochig'i, dangalini aytganda, so'zning qisqasi* kabi), gaplar (*Rostini aytsam, O'ylab ko'rsam, Buni qarang* kabi) yoki undan katta birliklar shaklida bo'lishi mumkin.

Kirishlar asosiy gapdan verguldan tashqari, ayniqsa, gapga teng holatlarda qavslar, ba'zan tire bilan ajartilishi mumkin.

92-mashq. Kirishlarni aniqlang, ularda ifodalangan uslubiy ma'nolarni izohlang.

1. Aytishlaricha, uni ona qornidan sihat-salomat tushirtirgan va birinchi daf'a yo'rgaklagan kampir hazilkashligi va sho'xligi bilan xotin-xalaj o'rtasida dong chiqargan Hamro enaymish. (*Cho'lpon*) 2. Shunda Alijonning ko'zi g'azabdan yonib ketdi. Qiyomat qo'pd i (Yuvosh odamning jahli chiqsa, yomon bo'larkan). (*O'. Hoshimov*) 3. Voy, xolaginang aylansin, katta yigit bo'p qopsan-ku, bolam. (*Murod Mansur*) 4. Yo tavba! Bu shaharlik mehmonlarimizning qo'li shunchalar shirinmidi yoki qo'y go'shtining mazasimidi, lekin osh juda zo'r bo'libdi. (*Murod Mansur*) 5. Hayriyatki, yana ko'rishishga muyassar bo'ldik. (*P. Qodirov*) 6. Axir, Adhamxon bolalikdan birga o'sgan sodiq ko'kaldoshingiz-ku, hazratim! (*P. Qodirov*) 7. Xullas, markazga imi-jimida, hech kimga bildirmay jo'nagan Sherqo'zi qaytishda hammaga ko'z-ko'z qilib govmish sigirining qaymog'idek tovlanib turgan «Jiguli»ni haydab keldi. (*Ahmad A'zam*) 8. Qurg'ur, o'zi ham kiyikdek bo'lar ekan, sal tizginni bo'shatsang, uchadi-ya, uchadi! (*Ahmad A'zam*)

93-mashq. So'z va gap shaklidagi kirishlarda voqelangan uslubiy ma'nolarni tushuntiring.

1. Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon, – dedi Kumush. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Siz kelasiz-u, men turmasam?!. Bosh ko‘tarib qarab qo‘ymasam?.. (Bu qandoq hol bo‘ldi?..) (*Murod Mansur*) 3. Aylanay, mehmon, kimdan xafa bo‘lib tushdingiz? (*Cho‘lpon*) 4. Agar men o‘rus bo‘lsam (Astafurullo!), musulmonning qo‘liga aslo yarog‘ bermasidim! (*Cho‘lpon*) 5. Dumbul bo‘lgan o‘rik shoxida odatdagidek qo‘shni bolalar kir maykasining qo‘yniga o‘rik to‘ldiryapti. Bittasini og‘ziga tashlaydi, bittasini qo‘yniga soladi (Har ehtimolga qarshi). (*O‘. Hoshimov*) 6. Yaxshi juvon, bechora. Sakkizta bolasi bor. (*O‘. Hoshimov*) 7. Iltimos, hayajonlanmang! – Hoy, baraka topkur, hayajonlanayotganim yo‘q! (*O‘. Hoshimov*) 8. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo‘lsam) o‘zim xabar yuborurman. (*Abdulla Qodiriy*) 9. Shuning uchun uyga kirayotganda, albatta, yuz-qo‘lini tozalab, kiyimlarini qoqib kirardi. (*O‘. Umarbekov*) 10. Gap shundaki, u yettinchiga o‘tganida, otasi kasalga chalinib, tuman savdosini boshqarish og‘irlik qilib qoldi. (*O‘. Umarbekov*)

94-mashq. Tohir Malikning «Shaytanat» asarida qo‘llangan kirish so‘z, kirish birikma va kirish gaplarni aniqlang, ularning uslubiy ma‘nosini izohlang.

1. Shu azim shaharning yana qaysidir mavzeyida, yana qaysidir ikki xonalik sovuq (balki, issiqdir – Xudo biladi!), chakka o‘tayotgan (balki, chakka o‘tmas) uyda bir fizik (balki, kimyogar) haqiqat faqat fizikada (balki, kimyoda) deb bahs yuritayotgan bo‘lsa ajab emas. 2. Jamshidning tashrifini qisqagina qilib aytib berdi. (Tepki yeganini, shubhasiz, yashirdi). 3. Zaynab yovqarash bilan, yalt etib dushmaniga qaradi (ha, u yori emas, dushmani edi!), o‘rnidan turdi. 4. Daryo qurib qolgan (Nahot yetib kelgunimcha qurib bitdi, deb o‘ylaydi u), unda-bunda ko‘lmaklar ko‘zga tashlanadi. 5. Sizga kerakli mehmon ham o‘sha yerda, shekilli, a? 6. Marhabo, – dedi, – fikri ojizimcha, siz Asadbekdirlsiz, a? 7. Bilishimcha, ukalari bittagina bo‘lsa kerak. Balki, atayindir? – To‘g‘ri, balki, atayindir. 8. To‘g‘risini aytсам, bir yozish niyatim ham bor edi. (*Tohir Malik*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **boplamoq** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma‘no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

BOPLAMOQ, qoyil qilmoq, qoyillatmoq, o‘xshatmoq, o‘rinlatmoq, kelishtirmoq, qotirmoq, do‘ndirmoq, qiymoq, eshmoq, mondalamoq, yasamoq. Ijrosini o‘rniga qo‘ymoq.

Boplamoq, qoyil qilmoq, qoyillatmoq, o‘xshatmoq, o‘rinlatmoq, kelishtirmoq, do‘ndirmoq oddiy ish-harakatlarga nisbatan ham, shuningdek, bajarilishi ustalik, mahorat talab etadigan harakatga nisbatan ham qo‘llana oladi. *Qiymoq, eshmoq* ko‘proq oddiy so‘zlashuvga xos, bular bajarilishi ustalik, mahorat talab etadigan harakatalarga nisbatan qo‘llanadi va bu so‘zlarda belgi darajasi ancha yuqori bo‘ladi. *Kelishtirmoq* nisbatan kam qo‘llanadi. *Mondalamoq* shevaga xos.

1. Kirishlarning qanday turlari bor?
2. Kirishlar qanday tinish belgilari bilan ajratiladi?
3. «Afsus», «achinish» ma’nosini ifodalovchi kirishlarga misollar keltiring.
4. «Taajjub», «gumon» ifodalovchi kirishlarni ayting.

95-mashq.

Berilgan misollarda qo‘llangan kirish so‘z, kirish birikma va kirish gaplarda qanday uslubiy ma’nolar ifodalanayotganini aniqlang.

1. Sizning xayollaringizni ostin-ustun qilgan o‘zimdagi fazilatlarni (rostdan ham, bormi ular) topib, ardoqlab yashayman. (*Xurshid Do‘stmuhammad*) 2. Ayniqsa, o‘zi serjahl bo‘lishiga qaramay, Asrora uni erkalatib qo‘ygandi. (*Said Ahmad*) 3. Asqar Aminovich o‘ng‘aysizlanib tomoq qirdi. – Attang, oldinoq bilganimda... – Mayli, – dedi Matluba. (*O. Yoqubov*) 4. Samolyotga o‘tirishdan oldin farg‘onalik adib, do‘stim (Oxirati obod bo‘lgur) Yo‘ldosh Sulaymonga telegramma berib qo‘ygandim. (*J. Abdullaxonov*) 5. Albatta, hozirgi yoshlarga, ya’ni sizga, mening bu gaplarim g‘alati tuyulishi mumkin. Lekin men, aminmanki, tanishsalarigiz... til topishib ketasizlar. (*O. Yoqubov*) 6. Qani, xonim, marhamat qilsinlar! (*O. Yoqubov*) 7. Haqiqatan, yo‘l bo‘yida, to‘g‘rirog‘i, katta o‘qariqning narigi tomonida, yuzi doka ro‘mol bilan yopilgan bir qiz yerda chalqancha cho‘zilib yotar, bir nechta qizlar atrofida parvona edi. (*O. Yoqubov*)

GAPDAGI KIRITMALAR USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan gaplardagi qo‘shimcha izoh, qo‘shimcha ma‘lumot bildirgan birliklarni aniqlang.

1. Ukamni men o‘zim (uyda kattalardan hech kim yo‘q edi) barvaqt uyg‘otdim. (*A. Ahmedov*) 2. Men yuvinish xonasi og‘zida qoldirilgan xaltani (og‘irgina ekan) olib, Tavakkalga berdim. (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Oilamizdagi kattalarning (mening ham) shu kunlarda ko‘nglidagi niyat o‘sha tantanani tezroq va hamma havas qilgudek to‘kinroq qilib o‘tkazish edi. (*A. Islomov*) 4. Etak tomondagi uyning (Omonning uyi) derazalari ochib qo‘yilgan, sarg‘ish darparda osilib turar, ammo ichkarida hech kim yo‘qligi aniq edi. (*O‘. Hoshimov*) 5. Qozoqlar Beyisht qushi, Qrim tatarlari Ridvon (Rizvon) qushi deb ataydilar. (*Said Ahmad*)

Tilimizdagi kiritmalar deb umumlashtiriladigan birliklar so‘zlovchining bayon qilinayotgan fikrga qo‘shimcha izohi, to‘ldiruvchi ma‘lumotini ifodalaydi. Ular nutqning aniqligi va to‘liqligini ta‘minlaydigan muhim vositalar sifatida nutqning deyarli barcha uslublarida qo‘llanadi. Ammo badiiy va publitsistik uslublarda qahramon xarakterini ochish, uning nutqini individuallashtirishdagi muayyan holatlarni izohlash, fikr ifodalashning o‘ziga xos usuli kabi vazifalarni ham bajaradi.

Kiritmalar ham so‘z, so‘z birikmasi va gap shakllarida bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha qavslar bilan asosiy gapdan ajratiladi: *O‘g‘lining qo‘liga to‘rt dona chachvon (chimmat) tutqazdi. (G‘afur G‘ulom) Ijobatni olgandan keyin yuqorida mazkur Toshkent ashroflari bir majlis qurib, o‘tirishga Normuhammad qushbegi (Toshkent hokimi)ni ham chaqiradilar. (Abdulla Qodiriy) Oqposhshoning in‘omi kelganini eshitgan xotinlar (ustaning onasi va xotini) talashib, nari-beri gapga borib qoldilar. (Cho‘lpon) Salomatxonning dadasi, soqol-mo‘ylovidan tegirmon gardi arimaydigan (u kishi qishloqda tegirmonchilik qilardi) xushsurat mo‘ysafid qizining peshonasidan o‘pib xayrlashdi. (Said Ahmad)*

96-mashq. Yozuvchi O‘. Hoshimov asarlarida qo‘llangan kiritmalarning ma‘no nozikliklarini sharhlang.

1. Toshoyna tokchasiidagi soat shoshilinch chiqillaydi (Valijon Novgorod tomonlardan olib kelgan batareyali soat). 2. Yangi rais (avvalgi Rais buva qamalib ketdi, uch yil bo'ldi: paxtani qo'shib yozgan ekan) majlis qildi. 3. Chap qo'llab rasm chizsa (chapaqay edi), odamning aqli shoshardi. 4. Iskandarjon, jon bolam, – Bahri xola uning yelkasiga qoqdi. – Chiqa qoling, qoqindi. 5. Iskandar (u endi Iskandar Vahobovich emas, Iskandar, oddiy Iskandar bo'lib qolgandi, negaki o'lim hammani baravar qilib qo'yadi) vazmin qadamlar bilan salqin dahlizga chiqdi. 6. Qarasam, o'zimning bolalikdagi «o'ris o'rtog'im» Valya kelyapti (Asli oti Valentin ekanini keyin bilganman). 7. Xuddi shu hovlida, xuddi shu so'rida o'tirib (Otinoyi katta oxurdan yem yegan qudalaridan uyalib, restoranga bormagan, ammo uyda chiroyli dasturxon tuzab qo'ygan edi) qiziga nasihat qildi.

97-mashq. Berilgan gaplardagi kirish va kiritmalarni subyektiv baho ifodalashi yoki gap mazmuniga qo'shimcha ma'no yuklayotganini ayting.

1. To'g'ri, tasodifiy hodisalar zumda unutiladi, xayoldan parishon bo'lmagan taqdirda ham es-hushli odam zumda aqlini yig'ib oladi. (*Xurshid Do'stmuhammad*) 2. Shu payt zalning to'ridagi sahnada musiqachilar (kirganimizda dam olishayotgan edi, shekilli) gumbur-gumbur qilib, sozlarini chala ketishdi. (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Aytaymi? Ishonasanmi, ishqilib?! (*Xurshid Do'stmuhammad*) 4. Bir eski qalpoq-da, shuni qalpoq deb kiyib yurmayman-ku, baribir, kiymaganimdan keyin nima ham qalpoqligi qoladi. (*Ahmad A'zam*) 5. Axir, odam bo'lish osonmi! (*Ahmad A'zam*) 6. Uning fikricha, kelajak jamiyat butunlay elektron hisoblash mashinalari ixtiyoriga o'tadi. (*E. Vohidov*) 7. Bu g'unchalar... ertaga qanday gul bo'lib ochilishi noayon, illo, men uning hatto mana shunday makkorliklarini-da (Nimalar deyapman?!) sevaman!.. (*Xurshid Do'stmuhammad*)

98-mashq. Berilgan gaplardagi kiritmalarda ifodalangan qo'shimcha ma'lumot va izohlarning badiiy-mantiqiy qimmatini izohlang.

1. Hovli tomonda qo'y ma'raydi (Valijonning to'yiga atab boqilayotgan qo'y). (*O'. Hoshimov*) 2. Qizining o'g'irlanishi (aynan o'g'irlanganiga Asadbek shubha qilmaydi) ana shu yomg'irdan nishon edi. (*Tohir Malik*) 3. Ertalab muzlatgichni (uning birdan bir boyligi) ochib, nonushtaga

arzigulik hech vaqo yo‘qligini ko‘rib, ta’bi xira bo‘ldi. (*Zulfiya Quroboy qizi*) 4. Jarohat o‘rniga qov (kuydirilgan paxta) qo‘ydi. (*G‘afur G‘ulom*) 5. Nihoyat, jo‘jalar tuxumlarni yorib chiqibdi, voy, biram nozik, biram chiroyli ekanlarki, ota-onalari sevinib, bedazorni boshlariga ko‘tarib sayrab yuborishibdi. (*X. To‘xtaboyev*) 6. Otaqo‘zi darvozadan kirib keldi-yu, to‘g‘ri quduqqa o‘tib, salkam bir paqir (Oliya buni o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi!), salkam bir paqir suv ichdi. (*O. Yoqubov*) 7. Bir kuni (Birinchi kursda o‘qir edik) Muzaffar odatdagidek baqaterak tagida xayrlashib ketdi. (*O‘. Hoshimov*) 8. Oyim bir nima deyayotgan bo‘lsa kerak (Uning ovozi eshitilmas edi), Sulaymon Akramovich bir necha daqiqa sukut qildi. (*O. Yoqubov*)

99-mashq. Kirish va kiritmalarni subyektiv munosabat yoki qo‘shimcha ma’lumot ifodalashiga ko‘ra farqlang.

1. Bir kuni kirsra (Endi kelin bo‘lib tushgan paytlari edi), yana muk tushib o‘tiribdi. 2. Erining jahli tez chiqishini yaxshi bilgan (Xudo biladi, hozir ham xayoliga nimalar keldi!) Gulbahor cho‘zib o‘tirmadi. 3. Unda nega og‘iz solishmayapti? To‘xta, to‘xta... kuni kecha uylanish haqida (hazillashib, albatta) gap ochganida... Yo‘q, hech narsa demadi, xuddi qizlardek uyalib ketdi. 4. Guzarda ham uni ko‘rmagach (Yo‘lida uchragan uch-to‘rtta odamdan so‘rashga iymandi), birdan qaror qabul qildi – opalarinikiga o‘tadi! 5. Chaqirilganlar (Hozircha ular ko‘p emasdi) yig‘ilib bo‘lgunga qadar Sanam odatiga ko‘ra tashabbusni o‘z qo‘liga oldi. 6. Sal o‘ziga kelgan Nodira oqsoch amakining ustidan kulgan bo‘lib (G‘alati odam ekan, ammo uning o‘rnida boshqa bo‘lganida ham shunday o‘ylashi tabiiy edi!), taqdirga tan berish, hammasi joy-joyida qolishi kerakligini aytdi. 7. Oldinda nimalar kutayotganini (Hali qaynona-qaynotasi qanday qabul qiladi!) bilmay turib, bolalaring och-yupun bo‘lib turganda, uzatilgan qo‘lni siltab tashlash aqlndanmi? 8. Paytdan foydalangan Yashar masjidni tomosha qila boshladi. Naqadar mahobatli! Lekin (uzoqdan bilinmagandi) ancha ta‘mirtalab bo‘lib qolibdi, ayrim joylarida suvoqlari ko‘chib tushgan. (*G‘ulom Karimiy*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan *jilmaymoq* so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

JILMAYMOQ, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq. Ovoz chiqarmay ko‘z, lab harakati bilan kulgi ifoda qilmoq, miyig‘ida kulmoq.

Jilmaymoq va *iljaymoq* so‘zlari stilistik jihatdan neytral hisoblanadi. *Irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq* so‘zlari salbiy bo‘yoqqa ega. Bu salbiy bo‘yoq *irjaymoq* so‘ziga nisbatan *tirjaymoq* so‘zida, *tirjaymoq* so‘ziga nisbatan *ishshaymoq* so‘zida, *ishshaymoq* so‘ziga nisbatan *irshaymoq* so‘zida kuchliroq.

1. Kirishlar va kiritmalarning farqli tomonlarini tushuntiring.
2. Kiritmalar, asosan, qaysi tinish belgilari bilan ajratiladi?
3. Kiritmalar qaysi nutqiy uslublarda keng qo‘llanadi?
4. Kiritmalar gap tarkibida kelganda, qanday mantiqiy va uslubiy ma‘nolarni namoyon etadi?

100-mashq. «O‘tgan kunlar» romanidan olingan gaplardagi kiritmalarning uslubiy xususiyatlarini aniqlang.

1. Musulmonqul... o‘zini mingboshi deb e‘lon qilib, aqlsiz bir go‘dakni (Xudoyorni) xon ko‘tarib, el yelkasiga mindi. 2. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilgan devon beklarini o‘ldirgan! 3. O‘rdaning tashqarigi qismining uch tarafi (janub, sharq, g‘arb) binosiz, faqat qo‘rg‘on devorlarining zinalari edi. 4. Men, Ziyo shohichi, bu kishi (qutidor), – dedi va biroz o‘ylanib oldi. 5. Kamolon darbozasi bilan Samarqandgacha bo‘lgan qo‘rg‘on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz odim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to‘libdir. 6. O‘zining eski mahramiga ko‘ngli to‘lmay boshqa bir o‘yinchi, ashulachi... topmoqchi va... yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong, shuhrat chiqarmoqchi! 7. Turishga Saodatlar uyi ortiq torlik qila boshlaganlikdan shu hovlini (Jannat opa hovlisiga ishora qilib) hozirgi qo‘shnimizdan sotib olishga muvaffaq ham bo‘ldim. 8. Er-u xotin uzoq o‘ylashib turmay (chunki o‘ylashaturgan joy emas edi), sovchining ikkinchi kelishida javob berishga qaror qo‘ydilar. (*Abdulla Qodiriy*)

MUSTAHKAMLASH

1. Muayyan uslubiy vazifaga xos qanday morfologik vositalarni bilasiz?
2. Qaysi zamon shakli uslub talabi bilan ko‘tarinki ruhni yuzaga keltiradi?

3. Qaysi morfologik vosita hurmatlash, ta'kidlash, kesatish, gumon, umumlashtirish kabi uslubiy vazifalarda qo'llanishi mumkin?

4. Kelishik shakllari uyushiq bo'laklarning har biriga alohida-alohida qo'shilsa, qanday uslubiy ma'no namoyon bo'ladi?

5. Qaysi kelishik shakllarining qisqargan holda qo'llanishi tasviriylikni kuchaytiradi?

6. O'zbek tilida subyektiv baho ifodalovchi maxsus qo'shimchalar bormi? Ularga misollar keltiring.

7. **-toy, -(a)loq, -poshsha** erkalash shakllari «piching, kesatish» singari uslubiy ma'nolarda qo'llanadimi?

8. Shaxs-son qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari deganda, nimani tushunasiz?

9. Inkor ifodalovchi qo'shimchalarning takror qo'llanishi bilan qanday uslubiy ma'no namoyon bo'ladi?

10. Undalmalar gap ichida va oxirida kelganda, qanday subyektiv bahoni ifodalaydi?

12. Kirishlar kiritmalardan qanday xususiyatiga ko'ra farq qiladi?

13. *Erta kelsang bo'lmasmidi?! yoki Erta kelishga kelishmaganmidik?!* tarzidagi gaplarda so'roq mazmuni bilan birga yana qanday uslubiy ma'nolar mavjud?

14. So'zlashuv, publitsistik va badiiy uslubga oid gaplarda so'z tartibining o'zgarishi qanday qo'shimcha ma'no nozikliklarini namoyon etadi? Bunda mantiqiy urg'uning ishtiroki qanday bo'ladi?

1-topshiriq. Berilgan gaplarda qo'llangan morfologik vositalarning uslubiy vazifalarini tushuntiring.

1. Bu rangin iplardan to'qilajak ulkan gilamni ko'z oldimga keltirdim. (*E. Vohidov*) 2. Uning gapiradigan gaplari ularning ko'ngillarida tugilgan og'ir va chigal tugunchakni yo yechib yuborajak, yoki yana battaroq chigallashtirib, ikki yosh narsani – yana necha oy! – bir-biridan ajratib tashlayajakdi. (*Cho'lpon*) 3. Keyin «Qimmatli sovg'amizni qabul etgaysiz!» deya zarqog'ozga o'ralgan salmoqligina bir nimani qo'limga tutqazdi. Rasmiyatga ko'ra, uni darhol ochib ko'rib, ko'zlarimga ishonmadim. (*Erkin A'zam*) 4. Ularni sen dur-u gavhar dema, balki hodisalar toshi degin, bu toshlardan zaif-u notavonlarning boshi yorilgusidur. (*Isajon Sulton*)

2-topshiriq. Ko‘plik qo‘shimchasining uslubiy o‘ziga xosliklarini tushuntiring.

1. Kumushbibi og‘ir tin olib: Ko‘zlarimga ishonmayman, – dedi.
2. Otabek ko‘zlarini to‘ldirib qarab: Men ham, – dedi. 3. Ixtiyoriy emas, g‘ayriixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan birmuncha vaqt ko‘z ololmadilar. 4. Bularning yoniga bizga ma‘lum kishi kelib to‘xtadi va ulardan so‘radi: – Bek uydamlar? 5. Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar? – Ichkaridadilar, – dedi Ahmadxon. (*Abdulla Qodiriy*)

3-topshiriq. Subyektiv baho ifodalovchi qo‘shimchalarning qo‘llanishiga diqqat qiling, ma‘nolarini tushuntiring.

1. Umida yaxshi qizaloqmi, axir? (*Tohir Malik*) Eringiz oddiy ot o‘g‘risi bo‘lsa, bo‘lak gap edi, kelinposhsha, – dedilar. (*Murod Mansur*)
3. Bulardan yaxshilik kutma, surdik, – dedim men ham. Ammo joyimdan jilib ulgurmadim, changakdek bir qo‘l tirsagim tepasidan tutib, qattiq siqdi. – Qayoqqa surasiz, yigitcha?! (*Murod Mansur*) 4. Turobjon: Siz nega bormadingiz, dada? Qo‘chqor: Menmi? Yelkamni bosib turgan yuk og‘irlik qildi-da, o‘g‘iltoy... (*Sh. Boshbekov*) 5. Unaqa dema, toychoq! Eshitsa, xafa bo‘ladi. (*Erkin A‘zam*)

4-topshiriq. Shaxs-son, zamon va bo‘lishsizlik qo‘shimchalarining qanday uslubiy vazifalarda qo‘llanayotganini aniqlang.

1. Lekin nima ham derdingiz – tirikchilik, birovning ro‘zg‘orini birov tebratmaydi. (*Erkin A‘zam*) 2. O‘shanda ham shunday bo‘ldi. Xiyobondan ketyapman-u, xayolim unda. (*O‘. Umarbekov*) 3. Keyin qarasam, bu ilonlar sizning yelkangizga o‘rmlab chiqmoqda. (*P. Qodirov*) 4. Qarasam, hovlida bir o‘t yonyapti. (*Tog‘ay Murod*) 5. O‘zicha bir balolarni javraydimi-yey! Qochib ketging keladi. (*Erkin A‘zam*) 6. Gumoningizni ayting bo‘lmasa! – dedi ellikboshi tajang bo‘lib. (*Abdulla Qahhor*) 7. U bundan foydalanmay qo‘ymaydi. Videosalonlari ishini shu uyda davom ettirsa ajabmas. (*Tohir Malik*) 8. Na qo‘limni, na oyog‘imni qimirlata olaman. Na o‘ngarila olaman, na yuztuban tushib, yuzimni bedalarga burkay olaman. Bundanam ortiq xo‘rlik bo‘larmi?! (*Murod Mansur*)

QO‘SHMA GAPLAR USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan qo‘shma gaplarda qismlar o‘rtasidagi sabab munosabatining aniq, ochiq va mantiqan ifodalanishini qiyoslang.

Barchamiz kitobni sevimiz kerak, chunki kitob bilim manbayi hisoblanadi – Biz kitobni sevamiz: kitob bilim manbayi hisoblanadi.

Kitob bilim manbayi hisoblanadi, shuning uchun biz kitobni sevimiz kerak – Kitob bilim manbayi hisoblanadi: biz kitobni sevimiz kerak.

Qo‘shma gaplar uni tashkil etadigan qismlar orasidagi mazmuniy munosabatlarni ifodalaydi, shu tariqa real olamdagi ikki voqea-hodisa o‘rtasidagi aloqadorlikni, xususan, sabab-oqibat, maqsad, shart, to‘siqsizlik, payt kabi bir qancha munosabatlarni aks ettiradi. Qo‘shma gap qismlarining birikishida xilma-xil bog‘lovchi vositalar ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligi mumkin. Bu bog‘lovchi vositalarning ishtirokiga ko‘ra tegishli mazmun ifodasida turli farq va o‘ziga xosliklar yuzaga keladi, bir-biri bilan ma‘nodosh sintaktik birliklar paydo bo‘ladi. Ana shular hisobga olinsa, qo‘shma gaplarning qanchalik katta uslubiy imkoniyatlarga ega ekanligi ma‘lum bo‘ladi.

Qo‘shma gaplarning bog‘lovchili va bog‘lovchisiz turlari farqlanadi. Ularning bog‘lovchili turida voqea-hodisalar o‘rtasidagi munosabat aniq, ochiq va qabariq ifodalanadi, bog‘lovchisiz turida esa bunday emas. Masalan, quyidagi misolda sabab-oqibat munosabatining ifodalanishini qiyoslang: *Til millatning bebaho mulki, shuning uchun uni hamisha muhofaza qilmoq lozim* (sabab-oqibat munosabati shaklan ochiq aks etgan) – *Til millatning bebaho mulki: uni hamisha muhofaza qilmoq lozim* (sabab-oqibat munosabati shaklan aks etmagan).

So‘zlashuv nutqida uzun va tarkibi murakkab jummalarni tuzish imkoniyati chegaralangan, bu uslub qo‘llanadigan nutqiy sharoit ham bunga yo‘l qo‘ymaydi. Shuning uchun so‘zlashuv uslubida qo‘shma gaplarning, asosan, bog‘lovchisiz turi ishlatiladi.

Ilmiy va rasmiy uslublarda esa mazmuni to‘liq va aniq ifodalash ehtiyoji bilan qo‘shma gaplarning bog‘lovchili turi afzal ko‘riladi.

Badiiy va publitsistik uslublarda esa xilma-xil ma‘no nozikliklari, uslubiy bo‘yoq, tasviriylik zaruriyatiga qarab, qo‘shma gaplarning har ikki turi qo‘llanaveradi.

101-mashq. Gaplarni o‘qing, ularda ifodalangan voqea-hodisalar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatni izohlang.

1. Endi bu soatdan boshlab Marg‘ilondan roziman, negaki yo‘qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo‘lur ekan. (*Abdulla Qodiriy*)
2. Shodi akaning gaplarini eslayman, ammo qanday ko‘rinishi esimdan chiqib ketgan. (*Ahmad A‘zam*)
3. Xuddi shu yerda o‘sha kuni Toshboltaning jomadonlari turgan, shuning uchun gilamni ko‘tarib qarash hech kimning xayoliga kelmagan edi. (*Tohir Malik*)
4. Jiyan ham bir zumda buyruqni bajo keltiradi – inqillab, sinqillab buzoqchani ko‘tarib chiqadi. (*Said Ahmad*)
5. Bir kuni ko‘zi otilib yerga tushganda, bildirmay bir tepgan edim, ruda olib ketayotgan transportyor lentasiga borib tushdi. (*Said Ahmad*)

102-mashq. Qo‘shma gaplar o‘rtasidagi mazmuniy mutanosiblikka diqqat qiling, ular nimasiga ko‘ra farqlanayotganini tushuntiring.

1. Oraga tushgan sovuq vaziyatni yo‘qotish uchun tayinliroq so‘z qidirardim, ammo tilim kalimaga kelmasdi. (*O‘. Hoshimov*) – Oraga tushgan sovuq vaziyatni yo‘qotish uchun tayinliroq so‘z qidirardim, shu bois tilim kalimaga kelmasdi. – Oraga tushgan sovuq vaziyatni yo‘qotish uchun tayinliroq so‘z qidirardim, tilim kalimaga kelmasdi.

2. O‘g‘il bolalar sartaroshlik va tufli yamashni o‘rgansalar, qizlarimiz kassirlikni mashq qiladilar. (*Said Ahmad*) – O‘g‘il bolalar sartaroshlik va tufli yamashni o‘rganadilar, qizlarimiz kassirlikni mashq qiladilar. – O‘g‘il bolalar sartaroshlik va tufli yamashni o‘rganadilar, qizlarimiz bo‘lsa kassirlikni mashq qiladilar.

103-mashq. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni bog‘lovchili qo‘shma gaplarga aylantiring, mazmuniy munosabatning aniq ifodalanishiga e‘tibor bering.

1. Kunduz kunlari bog'larga sho'ng'ib ketamiz: sababi urush, bog'lar qarovsiz qolgan... 2. O'tmish tajribamdan bilaman: bunaqa xat olgan birorta qiz-juvon rad etgan emas! 3. Matluba... musobaqaga yig'ilgan olomonni ko'rib hayratda qoldi: odamning ko'pligidan keng maydonga tanga tashlasa yerga tushmas edi. 4. Matluba darrov sezdi: rashk qilish-yapti! 5. Qizlarning rashk qilishi bejiz emas: xushqad, kelishgan Samig'jon o'yinda ham ustasi farang edi. 6. Birdan bir tilagim: olib keting men sho'rlikni! 8. To'satdan yana nog'oralar gumburlaydi, otlar kishnaydi. 9. Yasovul chiqadi, chodirga qop orqalagan ikki sipoh kirib, qoplarni yerga tashlashadi. (*O. Yoqubov*)

104-mashq. Berilgan qo'shma gaplarning mazmunini saqlagan holda boshqa turdagi qo'shma gaplarga aylantiring. Mazmunini munosabatlarning ifodalanishiga diqqat qiling.

1. Bu yoqqa tashib ovora bo'lmayin deb, idish-tovoqlarni tashqari hovlida yuvdim. (*Oybek*) 2. Yozishga yozdim-u, o'zimdan o'zim afsuslanib qoldim. (*O'. Hoshimov*) 3. O'sha gugurt qutisida pul bo'larkan, cho'pini yondirayotganda ichiga qarab pulning bor-yo'qligini bilarkan. (*Said Ahmad*) 4. Deyarli hech narsa o'zgarmagan: oqshom sukunatini chuqurlashtirib shovullayotgan daraxtzor ham, ohista oqayotgan anhor ham, muyulishdagi bir tup o'rik ham — hammasi o'sha-o'sha. (*O'. Hoshimov*) 5. Tilim qichib yana bitta qiziq voqeani ayta boshlagan ham edimki, A'zamjon aka jerkib berdi. (*Said Ahmad*)

105-mashq. *Bo'lsa, esa* so'zlari bilan bog'langan qo'shma gaplarni bog'lovchisiz qo'shma gaplarga aylantiring. Ularning mazmunida qanday uslubiy o'ziga xosliklar yuz berganini tushuntiring.

1. Piyola chil-parchin bo'lib chor tomonga tirqiradi, o'zi bo'lsa o'rnidan turib ketdi. (*Ulug'bek Hamdam*) 2. Bilasizlar, Andijon shahrida uch xonali «dom»im, bu yer — Marhamatda esa manavi hovli joy. (*Ulug'bek Hamdam*) 3. Zero, hukm chiqarish hamisha tushunishdan osonroq, tushunish esa hukm chiqarishdan ko'ra mushkulroq hisoblangan. (*Xurshid Do'stmuhammad*) 4. Mingboshining qizi bir-ikki aylanib to'xtadi, kichik xotini esa ko'nmadi. (*Cho'lpon*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan *juda* so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

JUDA, g‘oyat, g‘oyatda, bag‘oyat, nihoyatda, benihoya, ashaddiy, o‘taketgan, toza, rosa, xo‘p (xo‘b), biram, chunon, beqiyos, mislsiz, obdan, o‘bdan, chandon, zap, ko‘p, o‘ta, uvvalo, bisyor, yomon, kamoli, kiroyi, o‘lgu(n)day, o‘larday, o‘larcha, qattiq. Yuqori darajada, ortiq darajada.

G‘oyat, g‘oyatda, nihoyatda, benihoya, rosa, toza ma’noni yana ham kuchli bo‘yoqda ifodalaydi. *Benihoya(t)* nisbatan kam qo‘llanadi. *Ashaddiy, o‘taketgan* so‘zlari sifatiiy belgiga nisbatan qo‘llanadi. Bular da belgi darajasi kuchli. *Obdan, o‘bdan, rosa, chunon* so‘zlari, asosan, harakatning belgisini bildiradi va bular da harakat darajasi *juda* so‘zidagidan pastroq bo‘lishi ham mumkin. *Xo‘p, rosa, biram, zap* so‘zlari bu ma’noda, asosan, so‘zlashuv uslubiga xos. *O‘ta* so‘zida belgi darajasi yana ham kuchli. Bu so‘z oddiy so‘zlashuvda deyarli qo‘llanmaydi. *Uvvalo* faqat harakatga nisbatan qo‘llanadi. Bu so‘zda belgi darajasi kuchli. Lekin *juda* kam qo‘llanadi. *Bisyor* eski, kitobiiy. Shunga ko‘ra hozir yozuvda *juda* kam qo‘llanadi. *Yomon* oddiy, jonli nutqqa xos.

1. Qo‘shma gaplar tegishli sodda gaplar bilan ma’nodosh bo‘ladimi?
2. **Deb** so‘zi yordamida ergashgan qo‘shma gaplar qanday mazmuni ifodalab kelishi mumkin?
3. Zidlik, payt, sabab-oqibat mazmunli qo‘shma gaplar tuzing. Bog‘lovchi vositaning o‘zgarishi bilan gap mazmunida yuz bergan uslubiiy o‘ziga xosliklarni ayting.
4. Qo‘shma gaplar ko‘proq qaysi nutqiiy uslublarda qo‘llanadi?
5. So‘zlashuv uslubida qo‘shma gaplarning qo‘llanish darajasi haqida gapiring.
6. Ilmiiy va rasmiy uslublarda qo‘shma gaplarning qaysi turi ko‘proq ishlatiladi? Bu bilan bog‘liq sabablar haqida so‘zlang.

106-mashq. **Deb** so‘zi yordamida ergashgan qo‘shma gaplarni sodda gaplarga aylantiring, ularning mazmunida qanday uslubiiy o‘ziga xosliklar yuz berganini tushuntiring.

1. Bu nozik raqqosa sovuqda shamollab qolmasin deb, issiq to‘n kiydirib, beliga qiiyiq bog‘lab qo‘yishgan. (*Said Ahmad*)
2. Mili yirik,

yaxshi ko‘rinadi deb, shunaqa katta soat taqadi, bildingmi? (*Said Ahmad*)
3. Bobong uzumning yarmini savobi otishmada o‘lgan o‘g‘illarimga tegsin deb, beva-bechoralarga, yetim-yesirlarga tarqatadi. (*X. To‘xtaboyev*)
4. Buvim meni aldab ketib qolmasin deb, undan hech ajralmayman. (*X. To‘xtaboyev*)

KO‘CHIRMA VA O‘ZLASHTIRMA GAPLAR USLUBIYATI

Topshiriq. Berilgan ko‘chirma gapli qo‘shma gaplarni o‘zlashtirma gapga aylantiring, qo‘shma gapda qanday shakliy o‘zgarishlar bo‘lganini tushuntiring.

1. Ichkaridan xotining beshikni mushtlagani, zardali tovushi eshitildi: Ovozi o‘chsa, koshkiydi! To‘qqiz kechasida jin tekkan bunga! (*O‘. Hoshimov*) 2. Abduzafar akaning ichi achidi: Hali ham o‘tmadimi? Sanatoriy naf qildi, degan eding-ku? (*Ahmad A‘zam*) 3. Begimqul... to‘satdan ko‘zini qisib: Menga qara, og‘ayni, – dedi. – Bir gap aytsam, xafa bo‘lmaysanmi? (*O. Yoqubov*) 4. Ahmadqul bobom odamlar to‘plangan katta mehmonxonadan yugurib chiqib: Hamzaxon, – deb qattiq chaqirdi, – yoningga bir kishini olgin-da, borib Erkacholni zambilga solib olib kelinglar, u mening yetmish yillik qadrdomim bo‘ladi-ya, og‘ir kunimda yonimda tursin... (*X. To‘xtaboyev*)

Ko‘chirma gaplarning uslubiy-tasviriy imkoniyatlari juda katta. O‘zganing hech bir o‘zgarishsiz, aynan beriladigan gapi, ayniqsa, badiiy asarda qahramon qiyofasini chizishda, to‘laqonli obraz yaratishda, turli ruhiy holatlarni tasvirlashda alohida o‘rin tutadi. Ko‘chirma gapning muallif gapi bilan xilma-xil munosabatlarida aniq va ifodali tasvir yuzaga keladi.

Ko‘chirma gap muallif gapi bilan birgalikda o‘ziga xos qo‘shma gap turini tashkil etadi. Badiiy uslubdagi tasvir maqsadiga uyg‘un ravishda bu qo‘shma gap sodda gapga aylantirilishi ham mumkin.

O'zlashtirma gap deb yuritiladigan bu sodda gap ko'chirma gapli qo'shma gap bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. Qiyoslang: Men O'zbekiston yoshlar ittifoqiga a'zo bo'ldim, — dedi mamnunlik bilan do'stim. — Do'stim O'zbekiston yoshlar ittifoqiga a'zo bo'lganligini mamnunlik bilan aytdi.

107-mashq. Ko'chirma gaplarning muallif gapi bilan munosabati haqida fikrlashing.

1. Mirzaabdulla ashulani to'xtatib uni turg'izdi. Sudrab tashqariga opchiqib ketdi: — Shu yerda turib aytasan. Hamma eshitadigan qilib qattiq-qattiq ayt! (*Said Ahmad*) 2. U bir lahza jim qoldi-da, o'ziga gapirganday sekin qo'shib qo'ydi: — Payshanba kuni Komil tayibning uyiga boruvdim. Har kuni nahorga bir kosadan qo'y suti ichsa, dard ko'rmaganday bo'lib ketadi, — dedi. (*O'. Hoshimov*) 3. O'rta-dagi yaltiroq stolga popukli qalin dasturxon yozarkan, bilinar-bilinmas kulimsirab: — Xizmatlar yaxshi o'tyaptimi, Hikmat aka? — deb so'radi. (*O. Yoqubov*) 4. Ayvonda ag'nab yotgan Hakimjon mingboshini qo'yib, Miryoqubga arz qildi: — Yurtda hali-hozir tinchlik. Unaqa zo'r degunday ish yo'q. Mayda-chuyda arizalar ko'p, albatta. Ularning ko'pini o'zim to'g'rilab yubordim. Besh-to'rtta kattaroq arizalar bor, ularni o'zimcha hal qilishga botinolmadim. (*Cho'lpon*) 5. Amakim hikoyasini tugatishi bilan o'zining tizzasiga o'z shapalog'i bilan urib o'rnidan turdi-da: — Mening ana shunaqa arslonim bor edi! — dedi yig'lamsirab. (*X. To'xtaboyev*) 6. Abduzafar aka qo'lini siltadi: — Kechirim so'ramang, mayli. Pishiq bo'ling deyman-da. O'sadigan vaqtlaring ham kelyapti. Mana, biz ham pensiya yoshiga boryapmiz, xo'sh, ishni kimlarga qoldiramiz, a? (*Ahmad A'zam*)

108-mashq. Berilgan o'zlashtirma gaplarni ko'chirma gapli qo'shma gaplarga aylantirish mumkinmi? Hosil bo'lgan ko'chirma gapni o'zlashtirma gap bilan qiyoslang. Mazmundagi farqli holatlarni tushuntiring.

1. Qurvonbibi bir nafas tinmasdan, Zebini maqtab gapirar, uning dutor chalishi, ashula aytishi, chok tikishi, to'ppi bosishlarini hikoya

qilar, yurish-turishlari, qaddi-qomati, bo‘ylari, ko‘zlari va qoshlarining chiroyliligini aytar edi. (*Cho‘lpon*) 2. Majlisning boshlig‘i bo‘lgan Otabek qipchoqlarning zulm va taaddisini, qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkanda Azizbek va o‘z otasi boshliq bilfe‘l ish boshlaganlarini so‘zlab, Marg‘ilonning ham mundan so‘ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... (*Abdulla Qodiriy*) 3. Yo‘lchi Shokir otaning ahvolini, tirikchiligini so‘radi. (*Oybek*) 4. Sultonov uning Qo‘qondaligini, qaynatasi bilan xotining yettisidan so‘ng Qo‘qonda tashkil etilgan ma‘rakada qatnashayotganini, kechqurun qaytishini aytdi. (*O‘. Umarbekov*) 5. So‘ngra Oltoyda ham topishmoqni topolmagan kishi «shahar berishi»ni yoxud kulgili bir laqab bilan atalishga rozi bo‘lishini aytdi. (*Sh. Xolmirzayev*)

109-mashq. Berilgan ko‘chirma gapli qo‘shma gaplardagi muallif va ko‘chirma gaplarni turli o‘rinlarda qo‘llab ko‘ring, yuzaga kelayotgan o‘zgarishlarni tushuntiring.

Namuna: 1. Rais bobo Jo‘rani ko‘rib: — E, nimaga o‘ylanib o‘tiribsan? Kelib, Sodiqboy bilan tanishmaysanmi? Senga aytar edim-ku? — dedi. (*Sh. Xolmirzayev*). 2. — E, nimaga o‘ylanib o‘tiribsan? — dedi Rais bobo Jo‘rani ko‘rib. — Kelib, Sodiqboy bilan tanishmaysanmi? Senga aytar edim-ku? — rais bobo Jo‘rani ko‘rib. 3. — E, nimaga o‘ylanib o‘tiribsan? Kelib, Sodiqboy bilan tanishmaysanmi? Senga aytar edim-ku? — dedi.

1. Onam menga tushuntirdi: — Biz Rais boboning uyiga qo‘ndik. Bir-ikki yil turamiz. Keyin yana rayonga qaytib ketamiz. (*Sh. Xolmirzayev*)
2. Onam qayrilib qarab: — Gapim esingdan chiqmasin, Sodiq! Haligi kitobingni o‘qi! — dedi. (*Sh. Xolmirzayev*)
3. Zohid uning fikrini uqib: — Oq it, qora it — baribir itmi? — dedi piching bilan. (*Tohir Malik*)
4. Kechki ovqatdan so‘ng mezbonlar ketishgach, Manzura Abdulhamiddan so‘radi: — Nishon to‘yi deyishdi, u nima degani? (*Tohir Malik*)

110-mashq. Berilgan ko‘chirma gaplarni o‘zlashtirma gapga aylantiring va bu gaplarning ma‘nodoshligi yuzasidan fikr yuriting.

1. Lekin Qosimtoy bunga ishonmadi: — Bizning odamlar Ibrohimning qochganini ko‘rgan. So‘ra, rostini aytsin, bo‘lmasa, boshi kesilgay!

(*P. Qodirov*) 2. Tepalik ustidan buning hammasini ko‘rib turgan Bobur: – Yog‘iy Dehlini bekitmoqchi! – dedi (*P. Qodirov*) 3. Men uchun biror kuningni ajrata olasanmi? – deb so‘radi Niyoz chodirga yaqinlashganlarida. (*Tohir Malik*) 4. Maqsud Soliyev kimgach, podpolkovnik o‘rnidan turib unga peshvoz chiqdi: – Tabriklayman. Rahmat, sizga, – dedi u mayorni ikki yelkasidan quchib. (*Tohir Malik*) 5. – Biz ham shuning uchun ishonmayapmiz-da, – dedi birinchi geolog. – Metall-a, metall. Hazil gapmi bu? (*O‘. Umarbekov*) Menga qara, Nazir, – dedi Saksonboy ota unga diqqat bilan tikilib. – Kon-pon chiqib, toza boyib ketsang-a! (*O‘. Umarbekov*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan ***kasal*** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma‘no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

KASAL, betob, notob, bemor, nosog‘, xasta, og‘riq. Organizmning normal faoliyati buzilgan, sog‘ning aksi.

Kasal keng tushunchaga ega. U odamga, hayvon yoki jonivorlarga, hatto jonsiz narsalarga nisbatan ham qo‘llanaveradi. Bu so‘z «organizm faoliyatining vaqtincha buzilgan»ligini ifodalash uchun ham, shuningdek, «sog‘ning aksi» ma‘nosida ham qo‘llanaveradi. *Betob, notob, bemor, xasta* odamga nisbatangina qo‘llanadi. *Betob, notob* so‘zlari «vaqtincha deb tasavvur qilinadigan *kasal*» ma‘nosini bildiradi. *Notob* kam qo‘llanadi. *Bemor* so‘zida ijobiy munosabat ifodalanadi. Bu so‘z oddiy so‘zlashuvga nisbatan yozuvda ko‘p qo‘llanadi. *Xasta* nisbatan eskirgan. *Nosog‘* juda kam qo‘llanadi. *Og‘riq* so‘zi ham bu ma‘noda kam qo‘llanadi.

1. Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplar har doim necha qismdan iborat bo‘ladi?
2. Ko‘chirma gapli qo‘shma gap o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, qanday shakliy-uslubiy o‘zgarishlar yuz beradi?
3. Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, mazmunan soddalashish yuz beradimi?
4. So‘zlovchining modal munosabatlari ko‘chirma gapli qo‘shma gapda yaqqol aks etadimi yoki o‘zlashtirma gapda?

111-mashq. Berilgan matndagi ko‘chirma gapli qo‘shma gaplarni o‘z-lashtirma gaplarga aylantiring, mazmuniy munosabatlar ta’kidining o‘zgarishiga e’tibor qiling.

To‘rdagi eshik ham oynavand edi. Nazir ota ichkariga kirdi. Deraza yonida bir qiz nimanidir yozib o‘tirardi.

- Mumkinmi? – dedi chol eshikni qiya ochib.
- Keling, – qiz o‘rnidan turdi. Nazir ota ichkariga kirdi.
- Vohid... Vohid... – u boshqarma boshlig‘ining familiyasini eslolmadi.
- Vohid Saidovich Saidov, – dedi qiz jilmayib.
- Ha. Vohid Saidovichda ishim bor edi...
- Nima ish?

Nazir ota aytib berdi va qo‘ynidan qog‘ozni olib ko‘rsatdi. Qiz uni sinchiklab ko‘rdi-da, – Men so‘raychi, – dedi va yon tomondagi xonaga kirib ketdi. Ko‘p o‘tmay chiqdi. – Kiring, so‘rayaptilar.

To‘rda, ixchamgina stolning orqasida qorachadan kelgan yosh bir yigit nimagadir tikilib o‘tirardi. Nazir ota tanidi. Bu – uning qog‘ozi edi. Yigit cholni ko‘rib, o‘rnidan qo‘zg‘aldi.

– Keling, ota, keling, – dedi va stolni aylanib o‘tib, unga qo‘lini uzatdi. – Assalomu alaykum. Qani, o‘tiring. – U stol yonidagi kresloni ko‘rsatdi. O‘zi ham Nazir otaning ro‘parasiga o‘tirdi. – Keling, ota, xizmat?

– Xizmat shuki, bolam, – dedi Nazir ota nafasini rostlab. – Kecha nevaram bilan uyni ko‘tarayotib, mana shu qog‘ozni topib oldim. O‘g‘limniki. O‘g‘lim ham sizga o‘xshab geolog edi. Urushda bedarak ketdi. Bir-ikkitagaga ko‘rsatuvdim, konning plani deyishdi... Konning plani bo‘lsa, kerak narsa ekan deb, bu yoqqa keldim. Bir ko‘ring, bolam. Har holda o‘g‘limdan xotira-da.

– Juda yaxshi, ota. Juda yaxshi. Albatta, ko‘ramiz. Saidov yana qog‘ozga tikildi. – Yettiqoyaga yaqin turasizmi?

– Ha, Shirinsoyda hovli. Tog‘ bizdan olti chaqirimcha keladi.

Eshik ochilib, chakkalariga oq oralagan o‘rta yashar bir kishi kirdi.

– Bu yoqqa keling, Mahmud aka, – dedi Saidov. Qodirov uning oldiga kelgach, qog‘ozni uzatdi. – Bir narsa tushundingizmi?

– Yettiqoya-ku! – dedi Qodirov qog‘ozdan ko‘zini uzmay. – Nimaningdir plani...

– Ha, – dedi Saidov. – Otamlar olib keldilar. Urushda bedarak ketgan o‘g‘illarini ekan. Siz ko‘p shug‘ullangansiz Yettiqoya bilan, yaxshilab ko‘ring-chi. (O‘. Umarbekov)

MATN VA IQTIBOS

1-topshiriq. Berilgan matnni o'qing. Uning mazmuni va asosiy g'oyasini, matnning o'zida va sarlavhada bu g'oyaning ifodalanishini izohlashga harakat qiling.

Iftixor

Bir gal ancha olis safarga chiqishga to'g'ri keldi. Avval Germaniyaga uchdik. Undan Amerikaga. So'ng Shveysariyaga. Keyin Angliyaga.

Nihoyat, Londondan Toshkentga uchadigan bo'ldik. Havo kemasiga chiqishimiz bilan osoyishta va yoqimli ovoz yangradi: «Assalomu alaykum, xonimlar va janoblar! Sizlarni «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi nomidan muborakbod etamiz!» Rostini aytсам, ko'zimdan yosh chiqib ketdi. Bu so'zlar mening tilimda, ona tilimda jarangladi! Vatanimdan minglab chaqirim narida, tag'in yuzlab xorijiy yo'lovchilar o'tirgan kemada!..

Aqalli mana shu holatning o'zi uchun Istiqlolga ming bora ta'zim qilishga tayyorman! (O'. *Hoshimov*)

2-topshiriq. Taniqli tilshunos A. Nurmonovning «O'zbek tilshunosligi tarixi» nomli asaridan olingan quyidagi parchani o'qing. Undagi muallifning o'ziga va Mahmud Koshg'ariyga tegishli gaplar o'rtasidagi munosabatni tushuntirishga harakat qiling.

Darhaqiqat, Mahmud Koshg'ariy turkiy qabilalar yashagan hududlarni birma-bir kezib, ularning tilidagi farqli xususiyatlarni aniqladi, turkiy tillarni guruhlariga tasniflash imkoniyatiga ega bo'ldi. Mahmud Koshg'ariyning o'zi bu haqda shunday yozadi: «Puxta qo'llanma bo'lsin deb, har bir qabilaning o'ziga xos xususiyatlariga qiyosiy qoidalar tuzdim... Bu masalaga qiziqqan mutaxassislarga asarni qo'llanma qildim» (Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit-turk*. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1960. 47-bet).

Gaplar ketma-ketligining bog'lanishlilik asosida og'zaki yoki yozma shaklda yuzaga kelgan tarkibiy, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi bo'lgan matn tilning eng yirik birligidir.

Har qanday matnda muayyan bir uslub voqelanadi. Shunga ko‘ra so‘zlashuv matni, ilmiy matn, rasmiy matn, badiiy matn va publitsistik matn farqlanadi. Odatda matndagi yaxlit mavzu-mazmun, asosiy g‘oya, muallifning maqsadiga muvofiq uning nomi – sarlavhasi bo‘ladi.

Muayyan bir kishi muallif bo‘lgan matnda boshqa matnlardan olingan katta-kichik parchalar bo‘lishi mumkin. Bunday parchalar ifodalanayotgan fikrni dalillash, isbotlash, boshqa fikrni ma‘qullash yoki rad qilish, tahlil va tanqid qilish, unga munosabat bildirish kabi turli maqsadlar bilan matnga kiritiladi. Bir matndan boshqasiga kiritilgan parcha iqtibos deb yuritiladi. Iqtiboslar har qanday nutq uslublarida ham kuzatilsa-da, ayniqsa, ilmiy matnda alohida o‘ringa ega. Ilmiy matndagi iqtiboslar ilmiy matnning o‘ziga xos belgilariga aylangan.

Badiiy matnda iqtiboslarning manbalari, ko‘pincha ataylab yashiriladi yoki turli ishoralar bilan ifodalanadi, bunda o‘quvchining bilimlari, umumiy badiiy-ma‘rifiy tasavvurlari, badiiy-estetik idrokini harakatga keltirish nazarda tutiladi. Badiiy matnga iqtiboslarning kiritilishi badiiy tasvir usulidir. Masalan, yozuvchi Murod Muhammad Do‘stning «Lolazor» romanidan olingan quyidagi parchada asar bosh qahramoni Yaxshiboyev nutqida Alisher Navoiyning mashhur «Bu gulshan ichra yo‘qdur baqo guliga sabot, Ajab saodat erur, chiqsa yaxshilik bila ot» bayti keltirilgan va uning manbasi, kimga tegishliligi aytilmagan, shu tariqa ijodkor maqsadiga – qahramon xarakterining bir qirrasini ochib berishga batamom xizmat qiladigan poetik ifoda yuzaga kelgan: *Xullas, xotin, bu gulshan ichra yo‘qdur baqo guliga sabot, ajab saodat erur, qolsa yaxshilik bila ot. Lekin o‘shal otni qachon qoldiramiz, qoldirib ulguramizmi?..*

Ilmiy matnda esa iqtiboslarning qayerdan olinganligi, kimga tegishliligi, manbasi aniq ko‘rsatilishi shart. Aks holda, bu holat qonunan plagiat, ya‘ni o‘g‘irlik hisoblanadi. Ayni paytda ilmiy odob qoidalariga ham mutlaqo ziddir.

112-mashq. A. Oripovning G‘afur G‘ulom xotirasiga bag‘ishlangan «Alvido, ustoz» she‘ridan olingan parchadagi iqtibos va uning asosiy matn bilan munosabatiga e‘tibor bering, uni tushuntirishga harakat qiling.

«Zo‘r karvon yo‘lida yetim bo‘tadek
Intizor ko‘zlarda halqa-halqa yosh...»
Sarbonim, qo‘lingdan ketdimikin erk,
Sarbonim, ne uchun ko‘tarmaysan bosh...

113-mashq. M. Yo‘ldoshevning «Badiiy matn lingvopoetikasi» mono-grafiyasidan olingan quyidagi parchani o‘qing. Undagi iqtiboslarning qo‘llanish maqsadini, asosiy matn bilan bog‘lanishini tushuntirishga harakat qiling. Ularning man-balariga e‘tibor bering. Iqtiboslarda ifodalangan fikrlar haqida bahslashing.

Adabiyotning so‘z san‘ati ekanligi, uning birlamchi unsuri til ekanligi haqidagi haqiqatni hech kim hech bir zamonda inkor etgan emas. Kishilik tarixida adabiyot atalmish dunyoni obrazli idrok etish san‘ati yaralibdiki, bu san‘atning ifoda vositasi bo‘lgan so‘z, tilni tugal talqin etmoqday mashaqqatli yumush inson tasavvuri va tafakkurini muttasil band etib keladi.

Buyuk ma‘rifatparvar adib Abdurauf Fitrat: «Go‘zal san‘atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo‘lsa, go‘zal san‘at *musiqiy* bo‘ladir; bo‘yovlar, chiziqlar bo‘lsa, *rasm* bo‘ladir; tosh yo boshqa turli ma‘danlar esa *haykalchilik* bo‘ladir; tosh, yog‘och, kirpich, ganch, tuproq bo‘lsa, *me‘morliq* bo‘ladir; tan, mug‘a (muqom, mimika) harakatlari esa *o‘yun (tans)* bo‘ladir; gap, so‘z esa *adabiyot* bo‘ladir» deb yozadi va adabiyotga shunday ta‘rif beradi: «Adabiyot – fikr, tuyg‘ularimizdagi to‘lqunlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham shunday to‘lqunlarni yaratmoqdir» (Fitrat A. Adabiyot qoidalari / Tanlangan asarlar. IV jild. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2006. 12–13-betlar).

Atoqli o‘zbek adabiyotshunosi O. Sharafiddinov shunday yozadi: «Rangsiz tasviriy san‘at, ohangsiz musiqa bo‘lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo‘lmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq bularning hammasi adabiyotda til orqali ro‘yobga chiqariladi» (O. Sharafiddinov Adabiyot tildan boshlanadi // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati. 1986. 5-sentabr).

114-mashq. Taniqli adabiyotshunos Umarali Normatovning «Istiqlof qayg‘usi» nomli tadqiqotidan olingan parchadagi iqtibosning asosiy matn bilan munosabatini izohlang. Abdulla Qodiriy asarlari haqida bilganlaringizni gapiring.

Qodiriy «O'tkan kunlar»da tanlagan yo'lga e'tiroz bildirish badiiy ijodning oddiy qonuniyatini, yozuvchining oddiy ijodiy erki, huquqini, ruhiy erkinligini mensimaslik, rad etish demakdir.

Bu yerda men Qodiriy, aniqrog'i, uning tarixiy romanlari xususida faqat birgina odam, iste'dodli va insofli adib Maqsud Shayxzodaning dil so'zlaridan bir parcha keltirish bilan cheklanaman. «Abdulla Qodiriy, – deydi u, – o'ziga yaqin bo'lgan qardosh xalqlar adabiyotlari, xususan, ozarbayjon, tatar, rus adabiyotlari tajribalaridan foydalanib, birinchi o'zbek romani – yevropa adabiyoti mezonlari bilan o'lchanadigan roman yaratdi. Abdulla Qodiriy bu romanlari bilan favqulodda iste'dod sohibi, yirik asarlar ustasi ekanini isbotladi...»

115-mashq. Taniqli tilshunos E. Begmatovning «Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari» monografiyasidan olingan parchadagi iqtibosning nima maqsadda keltirilganligi haqidagi fikrlaringizni ayting.

Professor A. Hojiyevning ta'kidlashicha, o'z qatlam shu tilning o'ziga xos leksik qatlamdir. O'z qatlamni u shunday izohlaydi: «O'z qatlamga o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan, shuningdek, turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar kiradi. O'zbek tili lug'at tarkibida turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar kattagina qismni tashkil etadi» (Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-tom. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. 121-bet).

116-mashq. Iqtibosning matnga olib kirilishi maqsadini tushuntiring. Iqtibos va matn o'rtasidagi mazmuniy bog'lanishni izohlang.

«Gap» odatda choyxo'rlikdan boshlangan va gap beruvchi kishining imkoniyatiga qarab quyuq-suyuq taomlar tortilgan. Taomlar orasida kuy-qo'shiqlar tinglangan, ashulalar ijro etilgan, askiyabozlik, qiziqchilik qilingan, latifa, naql, rivoyatlar hikoya qilingan. Bahodir Sarimsoqov to'g'ri ta'kidlaganidek, «gap-gashtak marosimlarida xalq qo'shiqlari va termalari ham ijro etiladi. Ammo mazkur marosimning o'zidagina aytiladigan maxsus qo'shiq yoki aytimlar haqida aniq ma'lumot mavjud emas. Taxminimizcha, o'tmishda gap-gashtak qo'shiqlari bo'lgan, lekin keyinchalik ular unutilib ketgan» (Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – Toshkent, 1986. 45-bet) (*M. Jo'rayev*)

A. Hojiyevning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan **vatan** so‘zi sinonimlari tavsifi bilan tanishing, ulardagi ma’no nozikliklarini eslab qoling. Bu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

VATAN, mamlakat, yurt, diyor, el, mulk. Kishi tug‘ilib o‘sgan, o‘zi uning fuqarosi bo‘lgan joy, territoriya.

Vatan so‘zida fuqaro, xalq tushunchasi u mansub bo‘lgan joy tushunchasi bilan birlashgan, shuningdek, unda joy (hudud)ning fuqaro, xalq mansubligi, uning «yashash joyi»i bo‘yog‘i aks etib turadi. *Mamlakat* ko‘proq adabiy nutqqa xos bo‘lib, unda «yashash joyi» bo‘yog‘i juda kuchsiz, hatto yo‘q darajada bo‘ladi. Bu so‘z, umuman, biror xalq yoki xalqlar uchun umumiy (birlashtiruvchi) hududni bildiradi. *Yurt* ko‘proq oddiy nutqqa xos va u ma’lum joy (hudud) bilan shu joyga mansub xalqni ham qo‘shib ifodalay oladi. *El* nisbatan eskirgan, hozir ko‘proq poetik asarlarda uchraydi. *Diyor* poetik uslubga xos. Bu so‘z, umuman, ma’lum bir joy ma’nosida (ma’lum bir xalqqa mansublik tushunchasisiz) ham qo‘llanadi.

1. Matn tilning eng yirik va oliy birligi haqidagi fikrni qanday izohlaysiz?
2. Matn va uslub munosabati haqida gapiring.
3. Matnga sarlavha qo‘yishda nimalarni e‘tiborga olish kerak?
4. Iqtibos qanday maqsadlar bilan matnga olib kiriladi?
5. Badiiy va ilmiy matnda iqtibos manbasini ko‘rsatish yoki ko‘rsatmaslik zaruriyati haqida gapiring.
6. Ilmiy matnda iqtibos manbasini ko‘rsatmaslik nima uchun ilm odobiga zid hisoblanadi?

117-mashq. Kitobning inson ma’naviy va aqliy kamolotidagi o‘rni haqida matn tuzing. Matnda iqtiboslardan foydalanishga harakat qiling. Matnning mavzusi va g‘oyasiga muvofiq sarlavha qo‘ying.

TAKRORLASH

Savollarga javob bering:

1. Nutqiy uslublarning qanday turlarini bilasiz?
2. Uslubiy vositalardan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish bilan nutq qanday sifatlar kasb etadi?

3. Nutqda uslubiy bo‘yoq qaysi leksik vositalar orqali yuzaga chiqadi?
4. Terminlar qaysi nutqiy uslubning ajralmas qismi hisoblanadi?
5. **-lar** ko‘plik shaklining grammatik va uslubiy vazifalarini ayting.
6. Subyektiv baho ifodalovchi qo‘shimchalarga misol keltiring. Ularni so‘zlarga qo‘shib, gaplar tuzing.
7. So‘z tartibining o‘zgarishi qanday uslubiy ifodalarni yuzaga keltiradi?
8. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra qaysi turlarida taajjub, ta‘kid, ogohlantirish kabi uslubiy ma’nolar yaqqol ifodalanadi?
9. Undalmalar uslub talabi bilan qanday subyektiv munosabatlarni namoyon etadi? Fikringizni misollar bilan tushuntiring.
10. Kirishlar va kiritmalarning bir-biridan farqini ayting.
11. Tilning eng yirik birligi nima?
12. Iqtibos deb nimaga aytiladi va u ko‘proq qaysi nutqiy uslubda kuzatiladi?

118-mashq. Quyidagi ma’lumotnomani o‘qing, unga xos bo‘lgan xususiyatlarni ayting.

Ma’lumotnoma

Ushbuni ko‘rsatuvchi Rahimberdi Ahmedov, haqiqatan ham, Navoiy viloyati Uchquduq tumanidagi 21-o‘rta maktabning 10-sinfida o‘qiydi.

Ma’lumotnoma tegishli joyga ko‘rsatish uchun berildi.

Maktab direktori:

M. Ravshanov

Kotiba:

Q. Abdullayeva

2017-yil 3-sentabr

119-mashq. Quyidagi gaplarda qo‘llangan eskirgan hisob so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilida bor yoki yo‘qligini aniqlang.

1. Bobur nur jilvasiga cho‘mib o‘ynayotgan toshni qo‘liga olib salmoqlab ko‘rdi: – Vazni yetti-sakkiz misqol kelur. (*P. Qodirov*) 2. Har bir varag‘iga nafis bezaklar ishlangan bu qo‘lyozma kitoblarning har biri bir necha ming dinor turishini Boburning yonida turgan Qosimbek ham bilar edi. (*P. Qodirov*) 3. Ana shunday kunda bir paysagina savobi yetmay qolgan bir banda zir yugurib, xesh-u aqrabolarini izlab yursa,

hech kim qayrilib qaramasmish. (*Murod Mansur*) 4. Uyida chaksa uni yo‘q, Tom boshida qo‘sh tandır. (*Maqol*) 5. Ayniqsa, kunda olti-yetti tosh masofani otliq bosib o‘tish mashaqqati ham holdan toydirdi. (*Tohir Malik*) 6. Bobolar «Dunyoniki miri kam ikki» deganlar. (*Abdulla Qodiriy*) 7. Ularning uzumzorlari bepoyon, behisob, botmon-botmon hosil olishadi. (*Isajon Sulton*)

120-mashq. Ritorik so‘roq gaplardan anglashilayotgan inkor va tasdiq ma’nolariga diqqat qiling, shakl va mazmun o‘rtasidagi zidlikka izoh bering.

1. Bir kechagina yotib ketsangiz, nima bo‘ladi. Uyingizni bo‘ri yeb ketarmidi! (*Said Ahmad*) 2. Borsam boraveraman-da, uyda bolam qolib ketarmidi! (*Tohir Malik*) 3. Xudo nimani xohlaydi, kim biladi?! (*Murod Mansur*) 4. Voz kechsa, uning ko‘ziga qanday qaraydi?! (*O‘. Umarbekov*) 5. Dadasi, endi sizga nima deb javob beraman?! (*Tohir Malik*)

121-mashq. Berilgan gaplardagi undalmalarning kishining diqqatini tortish, chaqirishdan tashqari yana qanday qo‘shimcha ma’nolarni ifodalayotganini aniqlang.

1. Ko‘nglingizga olmang, iltimos qilaman sizdan, Quvvatjon, o‘lay agar... (*Sh. Xolmirzayev*) 2. Quvvatjon, o‘sha paytda orqaga qaytishim kerak ekan. Ablahman-da, inim! Ablahman... (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Yo‘q, qizim, xayol surayotganim yo‘q... hali gapimiz chala qoldi. (*Abdulla Qahhor*) 4. Toza hayron bo‘larsiz-a, otaxon! Bizning qishloqda G‘afforjon degan, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, buning ustiga hech kimi yo‘q bir yigit bor edi. (*Abdulla Qahhor*) 5. Mulla akalar, bu yerdan chiqib qayerga boramiz? – dedi qorovul. (*Abdulla Qahhor*)

122-mashq. Berilgan gaplardagi kirishlar va kiritmalarni uslubiy xususiyatlaridan kelib chiqib farqlang, ularning ma’nolariga izoh bering.

1. Albatta, yarim kunda hammayoqni ko‘rib bo‘lmaydi, – dedi shoir, – bog‘ning o‘zini ko‘rishga ham rosa bir kun kerak ekan. (*Abdulla Qahhor*) 2. Rahmatli buvamlar Yoqub (jonlari jannatda bo‘lg‘ay!), haqiqatan, Qarnoq qishlog‘ining eng katta masjidida to

inqilobgacha soʻfilik qilgandilar. (*O. Yoqubov*) 3. Zarb bilan otilgan grafin shundoq qulogʻim tagidan oʻtib (Chamasi, jonholatda boshimni olib qochgan boʻlsam kerak!), devorga tegib, chil-chil sindi. (*O. Yoqubov*) 4. Ochigʻini aytganda, Monika xonim ham Zaynabni uncha xushlamaydi. (*Tohir Malik*) 5. Nariroqda, loyli ariq ichida uning kalishi yotar, chamasi, sim oyogʻiga tekkanida yulib olmoqchi boʻlgan-u, qoʻliga oʻralashib yiqilgan edi. (*Oʻ. Hoshimov*)

123-mashq. Matnni oʻqing, undagi sodda va qoʻshma gaplarni belgilab, ulardagi uslubiy jihatlarni tahlil qiling, ilmiy va badiiy uslubga xos unsurlarni aniqlang. Ijodkor umrining boqiyiligi sabablari haqida mulohaza yuriting.

Oʻrta Osiyoda shuhrat qozongan folklorshunos olim, noziktaʼb shoira, otashnafas publitsist Muzayyana Alaviya 1909-yili Toshkent viloyatining Piskent shahrida ziyoli oilasida dunyoga kelgan. Oʻrta maktab xatmidan soʻng Muzayyana Alaviya Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining oʻzbek tili va adabiyoti fakultetida oʻqishni davom ettirdi. Oliy tahsildan keyin Muzayyana Alaviya bir necha yil oʻrta maktablarda ona tili va adabiyotdan dars berdi. 1944-yildan umrining oxirigacha Oʻzbekiston Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot (hozirgi Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori) institutining xalq ogʻzaki ijodi boʻlimida ilmiy xodim, katta ilmiy xodim vazifalarida ishladi; filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olishga erishdi.

Ijodiy faoliyatini oʻtgan asrning qirquinchi yillarida boshlagan Muzayyana Alaviya koʻplab sheʼrlar bitdi, ming yillik anʼanalarimizni davom ettirib, gʻazallar yaratdi, dolzarb mavzularda hikoyalar yozdi. Uning badiiy ijodi — sheʼr va hikoyalari «Mening quvonchlarim» deb nomlangan kitobiga jamlangan. Muzayyana Alaviya umr boʻyi koʻp ming yillik tarixga ega boʻlgan folklorimiz durdonalarini hududma hudud kezib, toʻpladi va ularni qiyosiy-tipologik jihatdan solishtirib, eng sara namunalarini aniqlab, nashr etish bilan shugʻullandi; koʻp jildlik oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi asarlarini chop qildirishda bevosita ishtirok etdi; xususan, oʻzbek xalq qoʻshiqlarini yozib olib, ommalashtirish, ularni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etishda Muzayyana Alaviyaning xizmatlari katta. Olima nashrga hozirlagan asarlar matnidan hozir ham yosh tadqiqotchilar bahramand boʻlmoqda. (*H. Homidiy*)

ISH QOG‘OZLARI USTIDA ISHLASH

1-topshiriq. Berilgan matnni o‘qing. Uning asosiy mazmunini so‘zlab bering va doimo yodda tuting.

Kishi o‘z fikrini aniq va ravon ifodalashi uchun tildagi uslublardan ham xabardor bo‘lishi, kundalik so‘zlashuv tilidan tashqari rasmiy – ish yuritish tilini ham bilishi kerak. Chunki oddiy ishchimi, dehqonmi, tadbirkormi yoki ziyolimi, baribir, hech bo‘lmaganda, ariza, tilxat yoki ishonchnoma yozishiga to‘g‘ri keladi. U yoki bu darajadagi korxonalar, muassasa yoki tashkilot rahbarining faoliyatini esa ish yuritish qog‘ozlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham «Davlat tili haqida»gi qonunimizning o‘zak moddalar (8–14-moddalar)da ish yuritishning tilga aloqador jihatlari qoidalashtirilgan.

Ish yuritishning bevosita asosini hujjatlar tashkil qiladi. Mazmunan, hajman va shaklan xilma-xil bo‘lgan hujjatlar katta-yu kichik mehnat jamoalarining, umuman, kishilik jamiyatining uzluksiz faoliyatini tartibga solib turadi. Zero, hujjatlar kechagina paydo bo‘lgan narsa emas, kishilik jamiyati shakllanishi bilanoq bu jamiyat a‘zolari o‘zaro munosabatlaridagi muayyan muhim holatlarni muntazam va qat’iy qayd etib borishga ehtiyoj sezganlar. Ana shu ehtiyojga javob sifatida, tabiiyki, ilk, ibtidoiy hujjatlar yuzaga kelgan. («*Ish yuritish*» kitobi)

2-topshiriq. Matnni o‘qing. Ish qog‘ozlari matniga qo‘yiladigan talablar haqida fikrlashing. Bu talablarni unutmang.

Hujjatlar matniga qo‘yiladigan eng muhim talablardan biri xolislikdir. Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmog‘i lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida so‘z va so‘z shakllarini qo‘llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qo‘shimchalarini olgan so‘zlar, ko‘tarinki-tantanavor yoki bachkana, dag‘al so‘zlar, shevaga oid so‘zlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan so‘zlar, o‘xshatish, jonlantirish, mubolag‘a, istiora, tashxis kabi obrazli tafakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi...

Hujjatlar matnini tuzishda turg'unlashgan, qoliplashgan so'z birikmalaridan ko'proq foydalanish lozim. Chunki qoliplashgan, yagona doimiy shaklga ega bo'lgan so'z tizimlari, iboralar, muhandislik psixologiyasi ma'lumotlariga ko'ra, boshqa so'z birikmalariga qaraganda, 8–10 marta tez idrok qilinar ekan. Buning ustiga, qoliplashgan so'z birikmalari hujjatlarni tayyorlash va ulardan foydalanish jarayonlarini anchagina tezlashtirish imkonini beradi. Ma'lumki, har bir hujjat turining mohiyati va maqsadi bilan bog'liq ravishda o'ziga xos qoliplashgan sintaktik tuzilmalar shakllana boradi. Masalan, buyruqda quyidagicha qoliplashgan tuzilmalar qo'llanishi mumkin: *...lavozimga tayinlansin; ...lavozimidan ozod qilinsin...* («Ish yuritish kitobi»)

3-topshiriq. Ish yuritish jarayonida eng ko'p ishlatiladigan ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimayi hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot kabi ish qog'ozlari ma'lumot-axborot hujjatlari sifatida umumlashtiriladi. Ularning aksariyati bilan Siz oldingi sinflarda tanishgansiz. Bilasizki, har qanday ish qog'ozini o'zining zaruriy qismlariga ega bo'ladi. Ana shu zaruriy qismlar haqida fikrlashing.

Namuna: Arizaning zaruriy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Ariza yo'llangan muassasaning yoki mansabdor shaxsning nomi.
2. Ariza yozuvchining turar joyi, vazifasi, ismi, ota ismi va familiyasi.
3. Hujjatning nomi (*Ariza*).
4. Asosiy matn (taklif, iltimos, shikoyat kabi).
5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar (agar zarur bo'lsa).
6. Ariza yozuvchining imzosi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi.
7. Ariza yozilgan vaqt (yil, kun, oy).

4-topshiriq. Ish qog'ozlarining zaruriy qismlari tartibiga rioya qilgan holda ariza, bayonnoma, tavsifnoma, taklifnoma kabi hujjatlar tuzing.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н. Иш юритиш. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2015.
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
3. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. 2-нашри. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
5. Шобдуррахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
6. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
7. Ўзбек тили грамматикаси. I–II томлар. – Тошкент: Фан, 1976.
8. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
9. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
Milliy til va adabiy til.	
Adabiy tilning ogʻzaki va yozma shakllari.....	6
Uslubiyat. Til va uslub	11
Nutqiy uslublar va til vositalari.....	14
Nutqiy uslublarning turlari. Soʻzlashuv uslubi.....	19
Nutqiy uslublarning turlari.	
Publitsistik uslub, badiiy uslub, ilmiy uslub, rasmiy uslub.....	20
Nutqiy uslublar va uslubiy boʻyoq.....	22
Leksik vositalarni nutqiy uslublarda qoʻllash.	
Maʼnodosh va shakldosh soʻzlar uslubiyati.....	26
Shevaga oid birliklar va eskirgan soʻzlar uslubiyati.....	31
Terminlar, kasb-hunar leksikasi va iboralar uslubiyati	34
Mustahkamlash.....	38
Morfologik vositalarni nutqiy uslublarda qoʻllash.....	39
Koʻplik qoʻshimchasi uslubiyati.....	43
Kelishik qoʻshimchalari uslubiyati.....	46
Subyektiv baho ifodalovchi qoʻshimchalar uslubiyati.....	49
Zamon qoʻshimchalari uslubiyati.....	53
Shaxs-son qoʻshimchalari uslubiyati.....	57
Inkor ifodalovchi morfologik vositalar uslubiyati.....	60

Sintaktik vositalarni nutqiy uslublarda qo‘llash.	
Gapda so‘z tartibi uslubiyati.....	64
Ifoda maqsadiga ko‘ra gap turlari uslubiyati	68
Ritorik so‘roq gaplar uslubiyati	71
Undalmalar uslubiyati.....	75
Gapdagi kirishlar uslubiyati.....	79
Gapdagi kiritmalar uslubiyati.....	83
Mustahkamlash.....	86
Qo‘shma gaplar uslubiyati	89
Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar uslubiyati	93
Matn va iqtibos	97
Takrorlash.....	102
Ish qog‘ozlari ustida ishlash	106
Foydalanilgan adabiyotlar.....	108

Taqrizchilar:

- U. Nosirova** — Fargʻona viloyati XTXQT va MOI katta oʻqituvchisi
T. Xoljoʻrayev — Jizzax davlat pedagogika instituti qoshidagi «Sayiljoy» akademik litseyi oʻqituvchisi
S. Majidova — Oʻzbekiston Respublikasi XTV tasarrufidagi filologiya fanlariga ixti-soslashtirilgan umumtaʼlim maktabi oʻqituvchisi

Nizomitdin Mamadaliyevich Mahmudov
Abdulhay Shukurovich Sobirov
Yorqinjon Raxmonaliyevich Odilov
Gulsara Shamsiyevna Ziyodullayeva

ONA TILI

*Oʻrta taʼlim muassasalarining 10-sinfi va oʻrta maxsus,
kasb-hunar taʼlimi muassasalari
oʻquvchilari uchun darslik*

Birinchi nashri

«Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti,
Toshkent — 2017

Tahririyat mudiri	<i>Anvar Zulfiqorov</i>
Muharrir	<i>Iroda Solihova</i>
Badiiy muharrir	<i>Asqar Yoqubjonov</i>
Texnik muharrir	<i>Umid Sapayev</i>
Sahifalovchi dizayner	<i>Shaxboz Sirojiddinov</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009-y.

11.08.2017. da bosishga ruxsat etildi. Bichimi 70x90 ¹/₁₆.
«Tayms» garniturası, kegl 11. Ofset bosma. 8,3 nashr tabogʻi.
8,19 shartli bosma taboq. Adadi 428 121. 17-597-buyurtma.

«Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti.
100011, Toshkent sh., Navoiy koʻchasi, 30.

Oʻzbekiston matbuot va axborot agentligining «Oʻzbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi
bosmaxonasida chop etildi. 100011, Toshkent sh., Navoiy koʻchasi, 30.

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarda yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlar qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.